

3/9003

Г.Ю.ГЕРБІЛЬСЬКИЙ

ПЕТРО ПЕРШИЙ
В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

V.N. KARAZINE KLARKIV NATIONAL UNIVERSITY

011205 4 31

ВИДАВНИЦТВО „ВІЛЬНА УКРАЇНА”

2 крб 40 коп.

Г. Ю. ГЕРБІЛЬСЬКИЙ

ПЕТРО ПЕРШИЙ
В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

(1706-1707 pp.)

64
ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА ХДУ
Inv. № 319 003

✓
ПРОВЕРЕНО
ЦНБ 1948 г.

ВИДАВНИЦТВО „ВІЛЬНА УКРАЇНА”
ЛЬВІВ-1948

Редактор Д. Похилевич

Художник Ф. Гордеев

Г. Ю. Гербильский

Петр Первый в Западной Украине

(на украинск. языке)

БГ 02532.

Зам. 1205

Друк. арк. 6.

Тираж 9,000

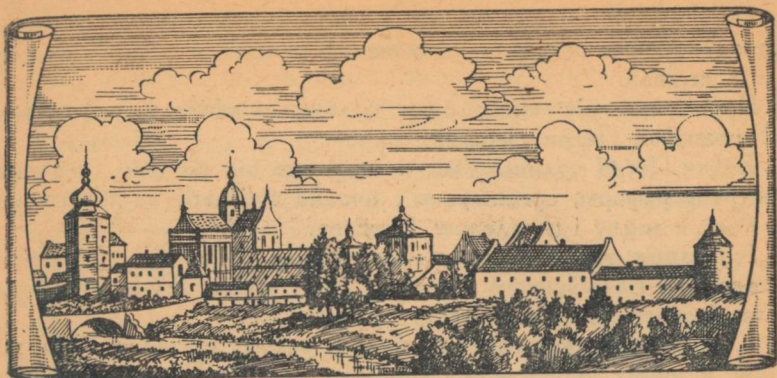
Підписано до друку 24. III. 1948 р.

Обласна друкарня, Львів, Спартака 4.

ПЕТРО ПЕРШИЙ

Портрет олією роботи львівського художника Олександровича. 1785 р.

І. ВСТУП

28 грудня 1706 року в західноукраїнське місто Жовкву приїхав Петро І і залишався тут більше як чотири місяці. Звідси він тричі їздив до Львова. Такого довгочасного перебування Петра в одному місці не знає історія Північної війни.

Надзвичайні обставини привели Петра в Західну Україну, яка була тоді під владою Польщі. Наставав час вирішальних боїв Північної війни. Шведська армія, очолювана Карлом XII, готувалася до вторгнення в Росію. Треба було підготувати російську армію, яка перебувала в Західній Україні, до боротьби з сильним і небезпечним противником, треба було опрацювати стратегічний план розгрому шведів. Друге завдання полягало у поновленні російсько-польського союзу, необхідного Петрові для успішного закінчення Північної війни.

В зв'язку з перебуванням Петра і російської армії в Західній Україні знову постало питання, яке в той час ще не могло бути розв'язане, — питання про становище населення Західної України. Приїзд Петра до Жовкви викликав бажання членів Львівського братства вступити в контакт з московським царем, просити в нього допомоги. Взаємовідносини Петра і Львівського братства становлять третє питання, яким займався Петро в Західній Україні.

Такий був зміст діяльності Петра в Жовкві і у Львові. Для кращого розуміння цієї діяльності оглянемо коротко передумови хід Північної війни з самого її початку, а також факти російсько-польського союзу в цій війні.

Північна війна потрібна була Росії для дальшого розвитку її продуктивних сил, для завоювання почесного місця серед великих держав.

Проведення цієї війни було щільно зв'язане з реформами, які розпочав Петро Перший.

Велич Петра полягає саме в тому, що він розумів значення і потребу реформ, організував і очолив боротьбу за перетворення Росії в міцну і незалежну державу.

Існування такої держави неможливе було без володіння виходом до Балтійського моря, а Росія кінця XVII ст. якраз була відсунена від Балтійського узбережжя.

«...ні одна велика нація не була в такому віддаленні від усіх морів, в якому перебувала спочатку імперія Петра Великого. Ніхто не міг собі уявити великої нації відірваної від морського узбережжя», — так характеризує Карл Маркс у своїй праці «Таємна дипломатія XVIII ст.» становище Росії на початку царювання Петра і робить висновок: «Росія не могла лишити в руках шведів гирла Неві, яке було природним виходом для збуту продукції».

Гирло Неві, землі, про які писав Маркс, — це давні володіння Росії, старовинна новгородська спадщина, загарбана шведами на початку XVII століття.

Завдання полягало у відвоюванні цих земель, і Петро присвятив його виконанню двадцять один рік свого життя; війна проти Швеції почалася в 1700 і кінчилася в 1721 році.

Росія почала цю необхідну і справедливу війну в союзі в Польщею і Данією, які також були незадоволені шведською агресією в Прибалтиці. Якщо Данія після першої ж поразки вибула з війни, то Польща майже до самого кінця залишалася вірною союзом з Росією, незважаючи на зраду багатьох магнатів і самого короля Августа II.

Війна почалася невдало для Росії. Російська армія була ще молода, не мала бойового досвіду, тоді як шведська армія вважалася в той час найкращою в Європі. Нею командував талановитий, але здатний на авантюри юнак — король Карл XII.

Карл дуже швидко розгромив Данію і примусив датського короля підписати мирний договір в Травендалі. Другий союзник Петра, польський король Август, облягав у цей час міцну шведську фортецю в Прибалтиці — Ригу. Почувши, що шведська армія прямує в Прибалтику, Август припинив облогу і відступив у Польщу.

Карл повертає свою зброю проти росіян. В битві під Нарвою недосвідчена і керована переважно іноземцями російська армія зазнала поразки, хоч окремі російські частини — Семенівський і Преображенський полки — стійко трималися до кінця битви.

Вважаючи, що з росіянами все покінчено, Карл кидає головні свої сили проти Августа і вирушає в Польщу. Тут він «загруз», за влучним виразом Петра, на кілька років, переслідуючи невдачу Августа.

Незабаром після шведського вторгнення деякі з польських магнатів — Радзейовський, Лешинський, Сапега та інші (їх була незначна кількість) перейшли на бік ворога свого народу — шведського короля. Їх заходами була створена Варшавська конфедерація, спираючись на яку Карл оголосив у лютому 1704 р. про скинення Августа з престолу. За наказом Карла, королем польським був «обраний» ставленик шведів Станіслав Лешинський. Комедію «виборів» найкраще характеризують цифри: рішення про детронізацію Августа підписали всього тільки 70 чоловік. Зовсім не було депутатів від Литви, малопольських та руських воєводств. На «виборах» були присутні кілька десятків чоловік; керував ними шведський генерал Горн на чолі 800 драгунів і 500 піхотинців¹⁾.

В цей відповідальний час Август почав вагатися. Але кращі люди Польщі не могли погодитися на панування в країні загарбників та їх агента. Представники більшості воєводств Речі Посполитої зібралися в тому ж 1704 році на сейм в м. Сандомирі і остаточно оформили створену ще в 1702 році для захисту батьківщини Сандомирську конфедерацію^{*)}. Конфедерація оголосила сейм у Варшаві зборами зрадників, а рішення його недійсними. Союз з Росією проти Швеції — таким було гасло Сандомирської конфедерації. Її рішення підписало 134 чоловіка. Вона безперечно репрезентувала інтереси переважної більшості польського народу. Найновіший польський дослідник цілком слушно зауважує, що за своїм розміром і впливом Сандомирська конфедерація «справді гідна назви генеральної»²⁾.

Сандомирська конфедерація звернулася по допомогу до Петра. За чотири роки війни Петро кілька разів допомагав Августу.

*) Конфедерація — об'єднання шляхти кількох воєводств, спрямоване на підтримку короля або проти короля. Під час міжкоролів'я конфедерація брала всю владу в свої руки. Органом конфедерації в час міжкоролів'я була Вальна рада.

тові як військовою, силою, так і грішми. За ці чотири роки великі зміни відбулися в російській армії.

Після нарвської поразки виявилися в усій широчині організаторські й полководчі здібності Петра. Російська армія дуже швидко відновлюється і переозброюється. На командні посади Петро призначає руських людей, родовитих і незнатних, таких, як Шереметев і Меншиков, здібних воєначальників і полум'яних патріотів.

Уже в 1701 році російська армія переходить у наступ в Прибалтиці і за короткий час добивається значних успіхів. У 1702 р. росіяни вперше завдали поразки шведам в битві під Ерестфером. У жовтні того ж року російські війська оволоділи фортецею Нотебург — старовинним Орешком, а в 1703 році в гирлі Неви коло взятої штурмом фортеці Нієншанц Петро закріпив місто Санкт-Петербург, майбутню столицю імперії. Нарешті, 9 серпня 1704 року після короткої облоги і запеклого штурму, який показав виняткову хоробрість і зростаючу військову майстерність російських солдатів та офіцерів, взято було Нарву, під якою в 1700 р. росіяни дістали, за висловом Петра, «науку» від шведів.

Здавалося, завдання було виконане і можна було, як дехто радив Петрові, укріпитися в Прибалтиці та обмежити цим дії російської армії.

Але Петро, як і раніше, серйозно ставився до своїх зобов'язань щодо Польщі*). Характерною рисою його зовнішньої політики завжди була політична сумлінність і вірність зобов'язанням.

«Лучше можно видеть, — казав Петро, — что мы от союзников оставлены будем, нежели мы их оставим, ибо гонор пароля (честь даного слова) дражае всего есть»³). Крім того, Петро краще від деяких своїх співробітників розумів, що війна далеко ще не закінчена і що союзна Польща, незважаючи на всі дефекти її державного ладу і військову відсталість, ще виконає свою роль у боротьбі проти шведів.

Тому, коли в табір під Нарвою прибув видатний діяч Сандомирської конфедерації, повноважний посол Речі Посполитої Фома Дзялинський з пропозицією про поновлення і зміцнення союзного договору, Петро охоче пішов назустріч бажанню поляків. Цікаво відзначити, що польський посол був присутній при облозі і штурмі Нарви і мав змогу переконатися в успіхах російської армії.

*) Союзний договір з Польщею, спрямований проти Швеції, був укладений 11 листопада 1699 року. Договір цей підтверджувався в 1701 та в 1703 р.р.

19 серпня 1704 р. був підписаний договір «о наступательном и оборонительном противу Швеции союзе».

На договір цей часто посилаються обидві сторони, не раз згадають його петровські «міністри» і члени Львівської Вальної ради в 1707 році. Тому нам треба розглянути його більш докладно.

У вступній частині заслуговує уваги коротке й ясне формулювання причин, з яких Росія і Польща воювала проти Швеції. Пояснюється це тим, що «свейская корона без всякого правдивого предлога усмотрев время и случай, когда Речь Посполитая Польская и Московская монархия трудностями и войнами вызваны были... от польской короны и от Московской монархии многие земли оторвала и отобрала».

В самому договорі союзники зобов'язуються воювати проти шведського короля, «яко общего обоих государств неприятеля», наступати на шведів навіть «по льду и по морю», обстоювати інтереси союзника, погоджувати військові дії, не укладати сепаратних договорів⁴). Дуже важлива стаття договору містить прохання Речі Посполитої і згоду Петра на посилку до Польщі допоміжного загону російських військ «по примеру иностранному снаряженному», тобто регулярних піхотних і драгунських полків.

Слід зауважити, що організація збройних сил Польщі була архаїчною, відсталою. Польща майже не мала регулярної армії; головною силою навіть у XVIII ст. було нерегулярне шляхетське ополчення, так зване, «посполите рушення». Отже, слабка у воєнному відношенні Польща потребувала допомоги регулярної, добре навченої і озброєної російської армії.

Нарвський договір оформлював і розширював цю допомогу. Встановлено було, між іншим, що російські війська, які діятимуть на території Польщі, одержуватимуть провіант і фураж із її ресурсів.

Особливе значення мав Нарвський договір для захисту силами російських військ Західної України, так званих руських воеводств Речі Посполитої, які в 1704 — 1705 роках стали ареною воєнних дій.

Якою ж була Західна Україна в ті роки?

II. ЗАХІДНА УКРАЇНА В ПЕРШІ РОКИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

(1700—1706 р.р.)

Західна Україна на самому початку XVIII століття складалася з трьох воєводств: 1. Руського, до якого входили землі: Львівська, Галицька, Холмська, з центром у Львові; 2. Белзького — з центром у Белзі і 3. Волинського — з центром у Луцьку.

Два перших воєводства становили Галичину, головну частину колишнього Галицько-Волинського князівства. Галичина після довгої боротьби була в 1387 році загарбана польськими феодалами, Волинь дісталася Литві, але як відомо, внаслідок Люблинської унії 1569 р. так само була загарбана Польщею.

Історія Західної України, яка ніколи не втрачала зв'язку з руськими землями і не забувала свого походження, — це в значній мірі історія боротьби за незалежність, за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з основними українськими землями.

Боротьба ця почалася з дуже давніх часів. Вона проявилася, наприклад, у героїчній обороні Белза в 1353 році, коли велика польсько-угорська армія не могла зламати опору оборонців, керованих воєводою Дроздом.

Силу опору населення Галичини іноземним загарбникам відмітив Карл Маркс, який писав у своїх «Хронологических выписках»: «Казимір завойовує всю *Червону Русь*, або *Галичину*...^{*}) мусів боротися тепер проти цих руських підданих»⁵⁾.

Центром західноукраїнських земель стало велике торговельно-промислове місто Львів, що лежало на шляхах які зв'язували За-

^{*}) Мова йде про загарбання Галичини польським королем Казиміром III в 1349 році.

хідну Європу зі Сходом. На протязі сотень років Львів був одним з найважливіших пунктів транзитної торгівлі середньовічної Європи, а також значним центром ремісничого виробництва.

Винятково велике значення мав Львів для руського (українського) населення. Значний час Львів, поряд з Києвом, був загальноукраїнським культурним центром.

Звичайно, боротьба за православну віру, виступи на церковній кафедрі і в полемічній літературі таких полум'яних борців проти унії, як Іван Вишенський, відіграла позитивну роль у визвольному русі українського народу.

«Виступ політичного протесту під релігійною оболонкою, — каже В. І. Ленін, — є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку»⁶).

Але головна боротьба точилася на фронтах визвольної війни XVII ст., окремі спалахи якої спостерігалися ще в кінці XVI століття. То були повстання — Наливайка, Тараса Федоровича, Павлюка, Острянина, то були виступи селян Гребінного в 1622 році і Гороженої в 1625 році на Львівській землі.

У 1648—1654 р.р. і пізніше, в 1655 р., Західна Україна разом з Україною Східною стає театром воєнних дій. Назустріч Богданові Хмельницькому повстає населення Західної України, піднімаються повсталі селяни і міщани*). За допомогою повстанців у короткий час військо Хмельницького оволоділо «городами значними», як називає їх «Летопись Самовидца», — Острогом, Луцьком, Володимиром. Не було, здається, жодного міста, містечка чи замка, який не перейшов би до рук повстанців.

У вересні 1648 року козака армія підійшла до Львова. «Високий Замок» — укріплений пункт, який панував над містом, штурмом узяв загін славного соратника Хмельницького — Максима Кривоноса. Якийсь львівський міщанин-українець показав козакам, де знаходиться водогін. Водогін був перерізаний і місто залишилося без води. Націлені з «Високого замка» гармати, за висловом українського літописця, «не тилок людей, але й курий и що колвек там было выбити могли»⁷).

Польські начальники просили пощади, пропонували викуп. Хмельницький пішов на це. Так само зробив він і в 1655 році.

*) Львівський райця С. Кушевич в листі із Львова 25 травня 1648 року писав: «люди грецької віри з охотою чекають ворога» — тобто повстанців.

коли разом з союзним російським військом вдруге взяв в облогу Львів.

Чим пояснити таке рішення Богдана Хмельницького? Відповідь на це, нам здається, міститься в «Кратком описании Малороссии». Складач «Краткого описания» двічі каже, що Хмельницький «до Львова пришовший, не добував его для людей благочестивых»⁸). «Люди благочестивые» — це українці, православні. Хмельницький, очевидно, не хотів заподіяти шкоди львівським українцям, що було б неминуче в разі бомбардування, пожеж і штурму. Крім того, в 1648 році Львів разом з козаками облягали тимчасові союзники — татари, зацікавлені тільки у здобичі і здатні на всякі насильства й грабунки.

Богдан Хмельницький, який учився за молодих років у Львові, не раз висловлювався за визволення Львова і всієї Західної України і справді боровся за це визволення. Навіть перед самою своєю смертю, в 1657 році, він суворо наказував своїм полковникам, яких призначав у похід на Західну Україну, не чинити найменшої шкоди Львову.

«...Якось ми через першее постановление року прошлого мисто Львов зо всіми обывателями взяли в свою оборону, — оголошує «Охранный универсал» Хмельницького, — обещуючи их... од всяких як своего, так и чужого войска наездов заступати; так и тепер сурово приказуем абися жоден так з пеших, яко и комонных не важил ся набегати, або произдом яким колвек способом ани в домах шарпати але овшем аби ся с людьми миста Львова як з властными нашими обходили до всякого гандля и купецтва не чинячи перешкоды»⁹).

Але, як відомо, Західну Україну в той час не було визволено. Андрусівське перемир'я 1667 року і договір, підписаний у Львові в 1686 році («Вічний мир»), встановили кордон на Дніпрі, причому Київ, як і деякі правобережні міста, відійшли до Російської держави.

Протягом першого десятиріччя після визвольної війни так само, як і раніше, після повстань, посилювалося національно-релігійне гноблення з боку польських феодалів, які прагнули утримати в покорі людей, що відчували уже подих свободи; звідси посилилася й діяльність уніатів, за допомогою яких польський уряд намагався відірвати Західну Україну від Східної і Москви.

У боротьбі проти національно-релігійного гноблення львів'яни, як і жителі інших міст, завжди знаходили підтримку в московських послів — «резидентів», які на підставі договору 1686 року*) не раз робили енергійні подання польському урядові. Польські королі не могли не рахуватися з вимогами союзного російського уряду, але в той же час не відмовлялися від продовження своєї національної політики.

Але політика ця не здатна була ні спольщити ні покатоличити українське населення. На Західній Україні не припинялася національно-визвольна боротьба, не загасало прагнення до воз'єднання. На Україні Східній і в Московській державі Галичину розглядали, як близьку, рідну землю.

Найкраще висловив це Богдан Хмельницький у відомій своїй промові — відповіді послам Речі Посполитої під час переговорів у Переяславі 13 лютого 1649 року¹⁰⁾.

Хмельницький казав тоді, що бачить своє завдання у визволенні всього руського тобто українського народу з неволі польських панів. Єдиний народ живе по обох берегах Дніпра; землі його тягнуться далеко на Захід.

На підступні умовляння польських панів відповів Хмельницький, що продовжуватиме визвольну боротьбу і допоможе йому в тому українські селяни й міщани — «вся чернь» Галичини і Волині. Перелічуючи українські землі і міста Хмельницький називає старовинні руські міста — Львів і Галич.

Отже великий син України, висловлюючи думки і прагнення свого народу, не відокремлював Західну Україну від Східної, вважав їх дочками одної матері.

Так само і населення Західної України завжди почувало себе частиною руського (українського) народу і тяжіло до Росії — країни, яка допомогла Східній Україні визволитися від національного гноблення. Населення Західної України прагнуло використати російсько-польський союз у Північній війні та перебування в Західній Україні російсько-українського війська для встановлення контакту з росіянами і поліпшення свого становища. Саме тому, здається нам, російсько-польський союз знаходить у Західній Україні багато прихильників. На користь нашого твердження говорять такі факти.

*) За умовами «Вічного миру» польський король зобов'язувався не робити православному населенню «никакова угнетения». В тому ж 1686 році Росія приєдналася до союзу держав — Польщі, Австрії, Венеції, створеному для захисту від турецької агресії.

У 1703 році, коли шведи загрожували Львову, жителі його, як свідчать петровські «Ведомости», «на ратушу пришли и паки присягли... стоять и вооружатися против неприятеля, чтоб тем шведов унять, дабы к тому городу не пронялись»¹¹⁾.

Шведи, які прибули на кордони Руського воєводства, щоб відколоти місцеву шляхту від Августа, сподівалися оволодіти Львовом. Командуючий шведським військом генерал Стенбок сподівався, що зрадники-шляхтичі допоможуть йому захопити Руське воєводство без бою. Та цього не сталося. Стенбокові довелося відступити.

На сеймику (шляхетських зборах) Руського воєводства, який відбувався у Вишні, було ухвалено «за вольность стоять и не токмо вскоре людей для того вооружить, но буде надежда придет самим на кони садиться и в поле выступить...»¹²⁾.

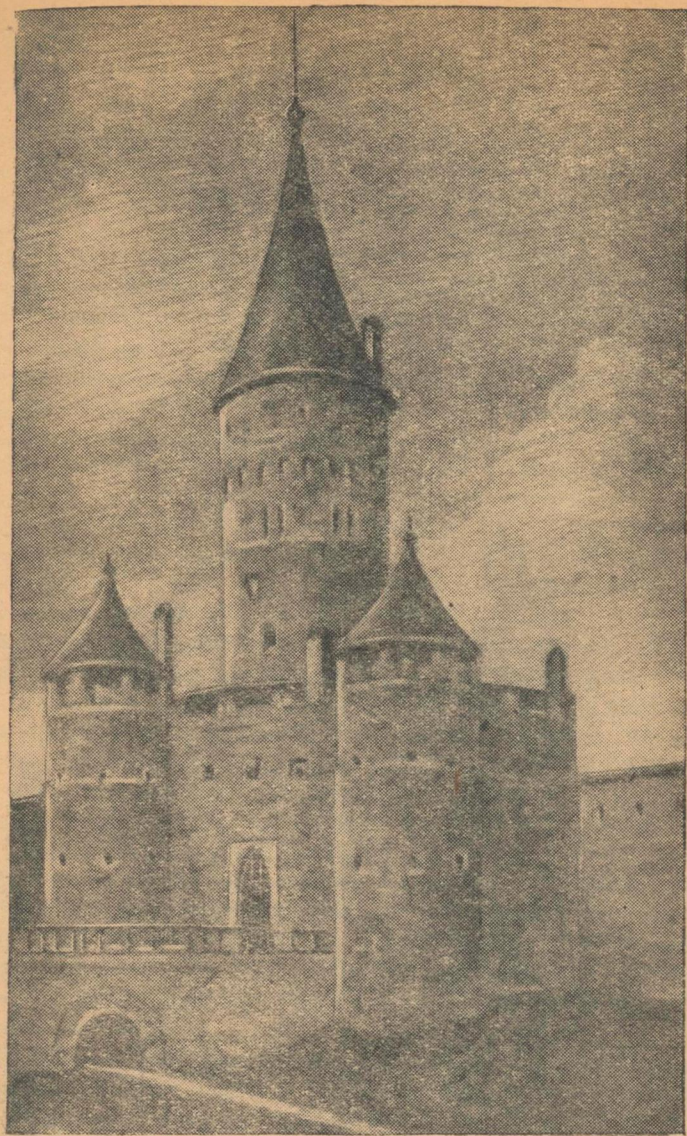
У 1704 році на долю Західної України і Львова випала безпосередня боротьба із шведськими загарбниками. У лютому 1704 р. сеймик знову вирішив не скоритися ворогові і просити допомоги зовні.

Допомога прийшла з Росії. За наказом Петра, Дмитро Голіцин повів 12-тисячний загін на з'єднання з військами польського короля Августа II, які перебували тоді в районі міста Ярослав. В складі загону Голіцина була тисяча українських козаків. Крім того, пізніше до Голіцина приєдналися 3000 козаків під командуванням Данила Апостола.

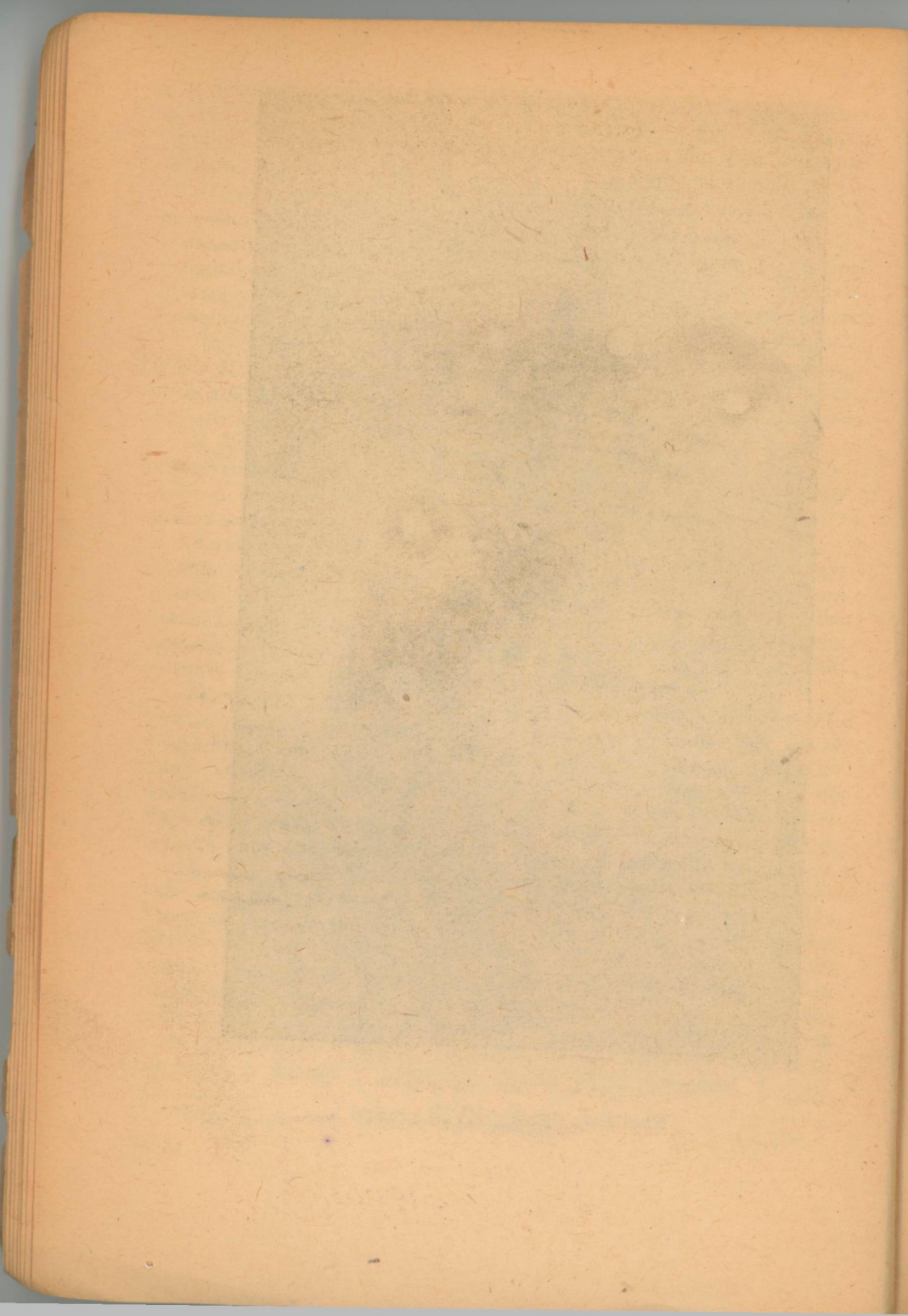
25 липня 1704 року загін Голіцина прибув до Львова. Кореспонденція з Львова повідомляла: «сюды под Львов князь Голицын с войском своим в 16 тысяч человек пришел и второго дня у воеводы был и от него и от жителей городских с великою честью принят и про здравие его царского величества и короля польского великая стрельба была. У московского войска три тысячи козаков есть»¹³⁾.

Цю кореспонденцію доповнює розповідь сучасника-очевидця. «25 липня, — пише він, — з'явилось під Збоїськами військо Московське, кероване князем Голіциним. У ньому налічувалося 20,000 чоловік*), складалося воно з 30 полків. Того ж дня той князь з невеликим загonom зробив візит комендантові Львова і коштом всього міста дано йому було відмінний обід... Міські цехи стали під зброєю на вали і брами. За наказом коменданта вони вишикувалися перед ратушею, де за здоров'я царя московського з моздір і рушниць кілька разів стріляли. Князь,

*) Цю цифру слід вважати перебільшеною.

Краківська брама у XVIII столітті

який з пошаною був проведений комендантом до свого обозу, прийняв його там на другий день, і за здоров'я короля Августа наказав своєму військові з гармат і рушниць стріляти. 27 липня війська Голіцина вирушили зі Львова під Ярослав для з'єднання там з військом Августа»¹⁴).

Дуже цікавим є той факт, що Голіцин, як свідчить очевидець, залишив у Львові кілька хворих солдатів «у госпіталях и монастирях руських» і сплатив за їх утримання відповідні кошти. Немає сумніву, що установою, яка мала у своєму розпорядженні госпіталі, було Львівське братство. Так продовжувалися сторічні зв'язки братчиків-українців з росіянами.

В районі міста Ярослава загін Голіцина з'єднався з армією Августа. Карл XII у цей час виступив із Сандомира з явним наміром вдертися у Західну Україну. Здавалося, що союзні війська, якими командував сам Август, повинні були закрити шведом шлях на Львів, вступивши в бій з ворогом. Та цього не сталося. Армія Августа, а разом з нею загін Голіцина і козаки Апостола відійшли до Сокаля. Пізніше Август пояснював свій відступ тим, що чекав на прибуття нового підкріплення українських козачих полків, без якого Август не наважувався вступити в бій з головними силами шведів.

Українських козаків нетерпляче чекали у Львові. Кореспонденції із Львова кілька разів повідомляли про «прихід» козачого війська, в складі якого були козаки славного Семена Палія і сам прославлений захисник Білої Церкви, який з не меншим успіхом міг керувати обороною добре укріпленого Львова.

Палій вважав за свій обов'язок виконати наказ Петра і брав участь у поході на Західну Україну. Але незабаром він став в'язнем зрадника-гетьмана Мазепи. Дуже повільне просування козачого війська на з'єднання з армією Августа пояснюється прихованою ще на той час зрадою Мазепи. Адже відомо, що свої переговори з Лещинським Мазепа розпочав ще в 1703 році. Та хоч як би там не було, слід вважати за велику помилку Августа те, що він не виділив досить сил для оборони Львова.

15 серпня 1704 року шведський генерал Стенбок, той самий, що дістав належну відсіч у 1703 році, запропонував з Ярослава, щоб Львів дав шведам, як контрибуцію, 10 тисяч бочок пива і 30 тисяч мір борошна. Львов'яни залишили цю вимогу без відповіді. Вони твердо вирішили захищатися в разі ворожого нападу.

Комендант міста Галецький і радник Андрій Купинський поїхали до Августа під Сокаль з проханням про допомогу. Той не тільки обіцяв, але дав навіть письмове зобов'язання в тому, що львівський гарнізон буде збільшений на 2 тис. саксонців, 2 тис. росіян та 2 тис. козаків. Крім того, за повідомленням львівської хроніки, проти шведів мали діяти 50 польських хоругв (полків) під загальним командуванням коронного референдарія Ржевуського. Проте цих своїх обіцянок Август, як завжди, не виконав. Ржевуський прибув до Львова, але пробув тут недовго. Замість того, щоб виконати свій обов'язок, він заявив міським керівникам, що «належить спробувати щастя і захищатися», а сам із своїми хоругвами відійшов із Львова. Львів був залишений на оборону власними силами.

24 серпня в магістраті відбулася військова рада. Для спостереження за противником комендант вислав розвідку. Третього вересня стало відомо, що шведська армія виступила з Ярослав до Яворова. Це означало, що за два-три дні шведи підійдуть до Львова.

Карл XII розраховував захопити Львів раптовим нападом. Він залишив у Заліській Волі піхоту й артилерію, а сам з кіннотою рушив на Львів.

Але Львів зустрів шведів у бойовій готовості. Місто на той час мало досить міцні оборонні споруди. Навколо середмістя — Ринку, з його небагатьма вулицями — проходив фортечний мур з баштами і бастіонами. Мур цей тягнувся теперішньою вулицею ім. І Травня (перед ним протікала р. Полтва, зараз замкнена під землею), далі він ішов плацом Галицьким (Бернадинський монастир був бастіоном), вулицею Валовою, (яка справді проходила на валу), вул. Радянською, далі вулицею Лесі Українки до вул. І Травня. До міста вело дві брами з баштами: північна — Краківська і південна — Галицька та двоє невеликих воріт — «фірток»: «Єзуїтська» — біля колишнього кляштору Єзуїтів та «Босацька» — біля кол. костьолу Босих Кармелітів.

За старовинним звичаєм, львівські ремісники, об'єднані в цехи, займали призначені їм, кожному цехові, місця на оборонних спорудах.

Коли 4 вересня Карл із загоном кінноти підійшов за кілька кілометрів до Львова, то довідався, що оборонці міста цілком готові зустріти його. Комендант, знаючи, що в шведів була в той день тільки кіннота, надіслав проти шведів 200 кавалеристів із завданням відкинути шведський авангард.

Загін коменданта виїхав на Янівський шлях, побачив шведів уже недалеко від Львова, відкрив по них вогонь, але потім, не витримавши, очевидно, бою, відступив і замість того щоб вернутися в місто, втік.

У Львові залишилося всього тільки 100 жовнів. Але на львівські укріплення вийшли жителі старовинного українського міста — українці, поляки, євреї. Звичайно, важко було львівським міщанам змагатися у військовій вмілості з солдатами-професіоналами армії Карла, проте львов'яни хоробро й уперто обороняли рідне місто і невідомо, як розгорнулися б далші події, якби у Львові знайшлися досвідчені керівники, а головне, якби зрада не допомогла шведам.

Воєнні дії розгорнулися 5 вересня. Шведи вдерлися в передмістя залишені мешканцями, що укрилися за мурами і ввійшли до складу гарнізону. Ховаючись за будинками передмість, шведи намагалися просунутися до брам і фірток. Оборонці міста відкрили вогонь з усіх видів вогнепальної зброї.

«Відстрілювалися вірні львов'яни, — розповідає сучасник, — як з ручної зброї, так і з гармат, поставлених на фортечному мурі»¹⁵).

Вогонь оборонців Львова став ще більш дієвим після того, коли за наказом коменданта будинки передмість були спалені. Шведам не було за чим ховатися.

Учасник оборони свідчить, що з однієї гармати було зроблено 360 пострілів — кількість досить значна на той час. Шведи, за їх власним визнанням, втратили за один тільки день дуже багато солдатів. Навіть сам Карл був у великій небезпеці. Влучно пущена якимсь львов'янином куля зірвала з шведського короля капелюх.

Так пройшов перший день львівської оборони — 5 вересня 1704 року.

В ніч на 6 вересня шведи відновили атаки, причому об'єктом нападу обрали монастир Босих Кармелітів, який займав важливе, можна сказати, домінуюче становище в системі львівських укріплень («Високий замок», напівзруйнований і ізолюваний, не можна було вважати міцним укріпленням; шведи оволоділи ним без особливих зусиль). На жаль, бастион-монастир мав дуже незначний гарнізон. Поручники Генік і Вонсович були вбиті. Комендант, який перебував у цей час в Пороховій башті (вона збереглася до наших часів), за кілька десятків метрів від монастиря Босих Кармелітів, за свідченням очевидців, «солодко спав». Його розбудив шум битви. Комендант

не зміг організувати опору на ділянці, що прилягала до монастиря біля Босацької хвїртки. Замість того, щоб очолити тут оборону, цей горе-керівник утік на протилежний бік фортечного муру і сховався в монастирі Єзуїтів.

Саме в цей час численна група шведів вдерлася в місто через Босацьку хвїртку, яку не тільки ніхто не обороняв, але яку навіть лишили незамкненою! Після короткої сутички з так званою «стражею пладовою», яка вартувала біля ратуші на Ринку, шведи розсипалися по львівських вулицях, стріляючи у вікна будинків, наганяючи жах на жителів, які ховалися у пивницях та монастирях.

Тепер шведи атакували з двох боків башти, на яких героїчні оборонці Львова до пізньої ночі чинили опір загарбникам. Ремісники-кушніри загинули всі до одного, захищаючи довірену їм башту на Краківській брамі.

Самовіддано обороняли місто його жителі. Не вина, а біда львов'ян полягала в тому, що не було в них досвідченого воєначальника, здатного очолити патріотичне піднесення міського населення. Але вирішальну роль виконала тут рука зрадника, який відкрив шведам Босацьку хвїртку. Про це відомо із свідчень переяславського полковника Мировича (про нього мова йтиме далі), це підтверджує і придворний історик Карла XII Нордберг.

Поведінка шведів у Львові показала, що львов'яни правильно робили, коли билися проти шведів, не шкодуючи життя. Шведи знищували всіх, хто траплявся їм на вулицях.

«Вначале всех на улице порубили», — повідомляла кореспонденція із Львова¹⁶), і це повідомлення підтверджують інші джерела.

Після кривавої розправи почалося організоване і жорстоке грабінництво. Солдати і офіцери шведської армії вдиралися в будинки, костьоли, церкви, забирали речі й гроші, здирали з ікон позолочені й срібні ризи. Та цього їм було замало. Шведське командування запропонувало місту сплатити величезну контрибуцію — 173.382 талерів битих. В рахунок цієї суми брали гроші, сукно, ікони, золоті і срібні речі, книжки. Брали генерали, офіцери, урядовці, не відмовлявся від грошей і Станіслав Лещинський, який утік з Варшави під захист шведів до Львова¹⁷).

Особливо важко довелося українському населенню Львова за його давнішні симпатії до Росії. Шведи всіляко знущалися з представників українців — львов'ян Стефана Лясківського

і Зота Ізаровича, називали їх москалями, козаками, загрожували закувати в кайдани, якщо не будуть внесені 10000 талерів.

Проповідника й духівника Львівського братства Самійла Красуського, відомого своїми зв'язками з Києвом, шведи підвішували і нещадно били, «вимучуючи гроші». На листі Красуського до Києва київський його кореспондент зробив такий напис-некролог: «Его бедного удавили шведы, бо повесивши били за гроши и вымучили 100 червоных... когда Львов добули и кровь пролили его. Воры ли шведы?»¹⁸).

Стефан Лясківський, «старший народу руського» у Львові, відомий український діяч, що був і в Москві (він мав чин королівського секретаря, але вороги називали його не без підстави «секретарем московським»), залишив «*Dyaryus nieszczęśliwy*» — докладний опис шведських злочинств у Львові.

Шведи, як видно з цього «*Dyaryus'a*», не тільки пограбували касу Львівського братства, не тільки захопили всі наявні талери і тінфи, але й срібні церковні речі і таку реліквію, як євангеліє, подароване Братству відомою поборницею православ'я Ганною Могилянкою. А втім, загарбання Львова не було ще завоюванням всієї Західної України.

Уже після того, як Львів був захоплений шведами, до міста підійшло 10 тисяч українських козаків під командуванням наказного гетьмана, переяславського полковника Мировича. Загін Мировича не встиг допомогти львов'янам — занадто пізно він був відкомандирований від головного козачого війська, але, з'єднавшись з хоругвами Ржевуського, козаки Мировича негайно почали бойові дії проти шведів. Об'єднаний українсько-польський загін нападав на шведів, знищував окремі шведські загоны, «тривожив» обози шведської армії.

12 вересня 1704 року 300 козаків напали на шведський обоз під Львовом; шведи втратили тоді 20 чоловік убитими, 150 полоненими¹⁹).

Козаки вели «малу» війну проти шведів. «Козацкие подъезды, — свідчила кореспонденція із Львова, — везде здесь набеги чинят и в лесах пребывают»²⁰).

У половині вересня шведська армія виступила із Львова на Замостя. Головною причиною такого рішення Карла, безперечно, було бажання повернути Лещинському Варшаву, відвойовану Августом II за допомогою російських військ Голіцина і козаків Апостола. Можна припустити також, що швидко за-

лишення Львова шведами пояснювалося до певної міри нападами козаків і знищенням ними провіанту та фуражу.

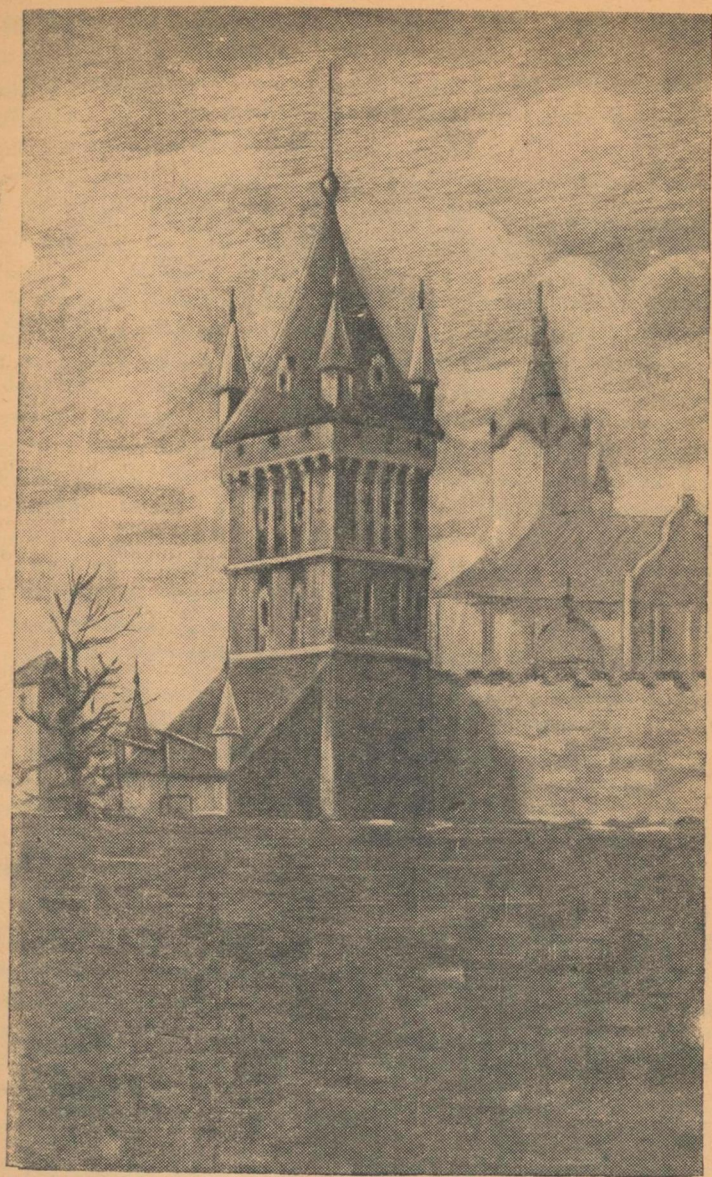
Марш від Львова до Замостя був досить важкий для шведів. За свідченням учасника походу, придворного історика Карла XII Адлерфельда, «шведська армія багато втратила на марші своєму від Львова до Замостя... По селах знаходили дуже малу кількість припасів, тому що жителі залишили дома свої». Від самого Львова йшов слідом за шведами об'єднаний українсько-польський загін, який «намагався» тривожити шведську армію»²¹).

В той час, як козаки Апостола і Мировича билися проти шведів, головні сили козацького війська перебували в районі Любара на Волині (спочатку біля Бердичева).

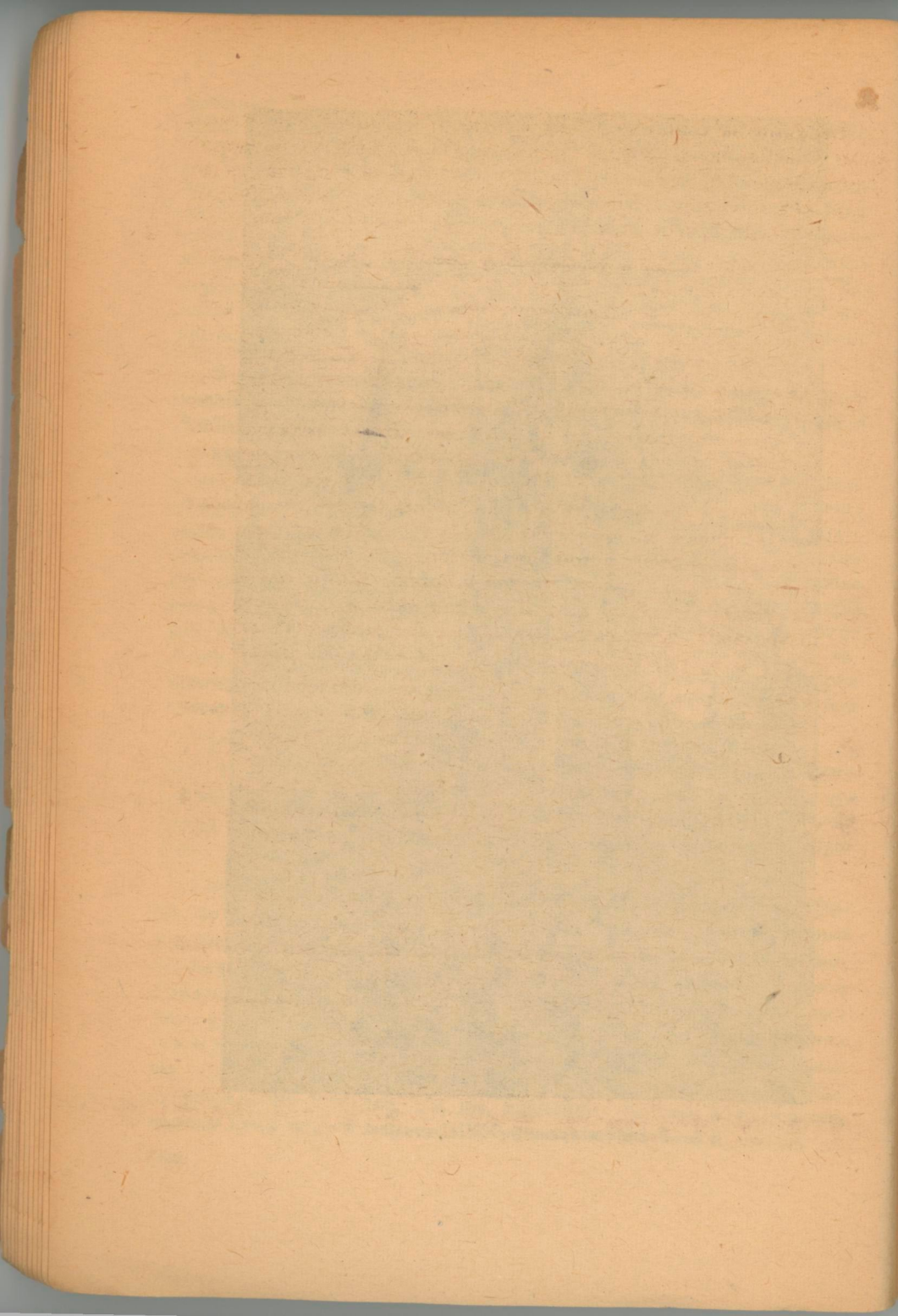
Місцеве населення бачило в приході козацького війська, в складі якого були воїни Палія, не тільки захист від нападу шведських загарбників, а й запоруку визволення від гніту польських панів. Навіть кат українських селян Мазепа змушений був визнати це. У листі до Головіна Мазепа писав: «...никогда бы яхи не показали себе способными справитися с бунтовщиками, понеже самые подданные их к бунтам склонны и не хотят уже ига лядского над собою терпети. Как уже из четырех городов — Винницы, Бершава, Ягорлыка и Новокопачинова приезжали подданные и просили, чтобы я позволил им вон выгнать не могут болш терпети несносных грабительств»²²).

Цей лист, звичайно, зовсім не свідчив про бажання Мазеви захистити українських селян. Навпаки, загальновідомо що польські пани використовували Мазепу для боротьби проти селян і що саме тоді Мазепа видавав на Західній Україні універсали, в яких загрожував селянам карами за непокору панам.

Говорячи про симпатії західноукраїнського населення до Росії, ми повинні згадати, що це населення не було одноманітною у класовому відношенні масою. У Руському воеводстві було чимало шляхти руської за походженням і навіть православної за вірою (значна частина руської шляхти покатоличилася). Певна частина цієї шляхти, як це видно із сеймових ухвал, підтримувала союз з Росією, але загалом шляхта ця мало чим відрізнялась від решти шляхти Речі Посполитої, дбаючи насамперед про свої вузько-класові інтереси. Не ця, звичайно, частина українського народу була носієм національно-визвольної боротьби.

Галицька брама у XVIII столітті.

Борцями за соціальне, національне і релігійне визволення були в першу чергу селяни і певна частина міщан — головним чином, ремісники, які через століття пронесли своє прагнення до з'єднання з Києвом і Москвою. Їх підтримували, їм співчували передові люди православ'я.

Православні люди в усьому світі разом з українцями-львів'янами тяжко переживали загарбання Львова шведами. Ці почуття висловив у листі до Петра ієрусалимський патріарх Досіфей. Він писав: «Господин Дмитрий (Голіцин. — Г. Г.) ныне как пришел в Польшу довелось ему удариться с своими на шведа и хотя бы не учинил победы великой, однакож умалилася б сила шведская зане хотя бы и побиты были москвитяне и казаки, пришли бы иные на их место, а буде убиты были бы шведы, остались бы меньше и наипаче как ныне слышим, не были бы многие под Львовом. Дела Саксонского (Августа. — Г. Г.) не покажутся храбрые, потому что хитростию ищет победы без трудов, понеже Аристотель пишет в нравоучительной своей философии, яко добродетель не состоит в том, что ведати, но в том что делати. Во Львове была одна горсть шведов и козаки могли бы поглотить их живых. Воинское дело несть для какого упрямства, но для православия. Есть и стыд от людей что вышло столько тысяч козаков с гетманом своим и обратятся назад без дела»²³).

Досіфей, як видно, вважав, що Голіцин і Мазепа повинні були будь-що захищати Львів. Поінформований, треба гадати, львівськими братчиками, Досіфей справедливо відмічав, що під Львовом було не дуже багато шведів (це правильно щодо першого дня облоги) і вважав, що козаки могли б відстояти Львів. Патріарх обвинувачував Мазепу в незрозумілій упертості, в тому що велике козацьке військо відійшло на Україну «без дела».

Щодо Голіцина Досіфей неправий, бо Голіцин був тільки командуючим допоміжним загоном і мусів виконувати розпорядження Августа. Але цілком правильно осуджує Досіфей поведінку Мазепи. Справді, якби козаки були своєчасно введені до складу львівського гарнізону, це, безперечно, сприяло б успішній обороні²⁴).

*) На користь нашої думки говорить оборона Веприка (див. про це в Післямові) і, особливо, славна оборона Полтави, яка була укріплена гірше, ніж Львів.

Та в діях Мазепи треба бачити не тільки «незрозумілу упертість», як думав Досіфей, а зраду, про що вже говорилося вище.

Немає сумніву в тому, що Петро, який завжди намагався боронити інтереси єдиновірного населення, не міг не прислухатися до голосу такої авторитетної для православних людей особи, як патріарх Досіфей. Не беремося стверджувати, що тільки ця обставина вплинула на рішення Петра надіслати в наступному, 1705 році, російсько-українську армію до Західної України, але можна припустити, що думка Досіфея про потребу захисту Львова відіграла певну роль у рішенні Петра.

У 1705 році 40-тисячне козацьке військо разом з кількома російськими полками вирушило на територію Західної України і перебувало тут майже півроку. Треба було підтримати Сандомирську конфедерацію, бо Карл XII, посадовивши на престол Станіслава Лещинського, прагнув зміцнити його позиції.

Повторилося те, що було в 1704 році. Пани й урядовці, особливо ті, що «перелітали» від Августа до Станіслава, тікали від козаків. Залишилися переважно українці-селяни й міщани, що зустрічали козаків як визволителів. «Самая убожь зосталася, и то наши православные», — свідчить тогочасний документ.

4 серпня 1705 року російсько-українська армія була вже в Зборові. Звідси вона рушила до Львова. З Руського воєводства російсько-українська армія просунулася в Белзьке воєводство і далі у Волинське, де довгий час містилася її головна квартира.

У 1705 році козаки обороняли, головним чином, кордони зазначених вище трьох воєводств, вели проти шведів та їх прихильників «малу війну». Багато часу зайняла облога міцної фортеці Замостя, яка здалася тільки 7 листопада. В Замостя був уведений гарнізон у складі 1000 російських солдатів і 200 українських козаків.

У 1706 році Волинське воєводство знову стає театром воєнних дій. Улітку цього року Карл XII займає Дубно. Російське командування вважало, маючи на це підстави, що шведи готуються до походу на Київ.

Добре розуміючи небезпеку ворожого вторгнення, Петро поїхав до Києва, щоб на місті організувати оборону. Запис про цей перший візит царя до Києва, редагований самим Петром, свідчить: «В ту бытность государь усмотрел, что киевская фортеция имеет zelo худую ситуацию; того ради заблагорас-

судил фортецію сделать на ином месте, для которой за удобное место избрал монастырь Печерский (к тому же и для того, что вся Украина оное место в почтении имеют), которое гораздо удобнее Киева, где государь фортецію размерял и заложил в пятнадцатый день августа; причем был сам один инженером»²⁴).

З Києва Петро надіслав на Волинь кавалерійський загін під командуванням Меншикова із завданням провести розвідку. По дорозі до Дубна, в Полонному, Меншиков довідався, що зовсім недавно тут були шведи. Росіяни захопили тут 40 гармат, залишених шведами. З Полонного до Дубна Меншиков командировав «партію» — легкий загін, який так само шведів у Дубні не знайшов.

З цього приводу Меншиков доповідав: «король швейський, будучи в Дубно, услышал о приходе Московских войск так скоро затревожась побегал, что все тяжести бросил: и двадцать осмь пушек медных... в Дубне в землю зарыл, о которых накрепко под смертною казною запретил сказывать. Однако ж, московская партия, которая отправлена от Полонного, оные пушки нашла...»²⁵).

Не треба думати, що головні шведські сили відступили при самій тільки звістці про наступ порівняно невеликого російського загону. Скорше мова йде тут про відступ шведського ар'єргарду, бо головні шведські сили на чолі з Карлом XII почали в цей час похід у саксонські володіння Августа II.

* * *

Карл XII всіляко прагнув зміцнити позиції Станіслава Лещинського, який уже був ним коронований і з яким він у 1705р. уклав формальну угоду про боротьбу з Росією. Польща мала перетворитися на знаряддя шведської експансії, та ще заплатити за це Карлові частиною польської території. Але на перешкоді цьому все ще стояв Август, який об'єктивно був центром, навколо якого гуртувалися всі поляки, що боролися за свободу своєї батьківщини.

Щоб усунути Августа, Карл вдерся в Саксонію і просувався до її столиці. Август не зміг організувати опору. Слаба людина і бездарний полководець, Август скотився до прямої зради. Він надіслав до Карла своїх представників з проханням про припинення воєнних дій і погодився на найтяжчі умови миру.

24 вересня 1706 року уповноважені Августа підписали в м. Альтранштедті безславний договір, ратифікований Августом 20 жовтня того ж року.

Згідно з цим договором, Август відмовлявся від польської корони на користь ставленика Карла — Станіслава Лещинського, відмовлявся від союзу з Росією і зобов'язувався навіть видати шведам допоміжний російський корпус, який перебував тоді в Саксонії (цього на щастя, йому зробити не вдалося).

Про цей трактат довгий час не знали в Європі, не знав про нього і Петро. Бажаючи допомогти Августові, Петро надіслав до нього 17-тисячний корпус під командуванням Меншикова. В Любліні Меншиков з'єднався з Августом, який готувався ратифікувати Альтранштедтський договір. Створилася дуже своєрідна ситуація. Август, на пропозицію Меншикова, повинен був битися разом з росіянами проти шведського корпусу Мардефельда і заколотників Лещинського, якими командував Йозеф Потоцький. Даремно просив Август Мардефельда не приймати бою — шведський генерал нічого не знав про Альтранштедт.

18 жовтня 1706 року відбувся бій під Калішем. Поряд з драгунами Меншикова билися жовніри коронної армії під командуванням великого гетьмана Сенявського і польного гетьмана Ржевуського. На боці шведів було кілька тисяч заколотників, які під час бою склали зброю і перейшли на бік коронної армії.

Внаслідок умілого керівництва Меншикова, навіть проти бажання зрадника Августа, шведський корпус зазнав цілковитої поразки. Шведи втратили тільки вбитими 4000 чоловік. Сам шведський командуючий попав у полон. Польщу майже повністю було звільнено від шведів (Карл весь час перебував у Саксонії). Август, користуючись своїм королівським титулом, після короткої, але бурхливої розмови з Меншиковим, оголосив полонених шведів своєю власною здобиччю для того, щоб звільнити їх і тим самим зменшити свою «провину» перед Карлом.

Незабаром російські війська разом з частинами польської армії, яка залишилась вірною батьківщині і союзові з Росією, відходять на зимові квартири в Західну Україну (Руське та Волинське воєводства). Вони займають околиці Львова, Жовкви, Сокаля, Яворова, Острога, Дубна. Жовква стає головною квартирою російської армії.

І в Польщі, і в Росії з обуренням довідалися про зраду Августа. Керівники Сandomirської конфедерації, члени польського уряду і командування не визнали Альтранштедтської угоди. Вони

радіяться з російським послом у Польщі — Долгоруким, з Меншиковим і Шереметевим, які на чолі російської армії були в той час у Західній Україні.

Російсько-польський союз мав у Польщі стійких прихильників. Було оголошено «міжкоролів'я» — «*interregnum*» а «міжкоролем» — «*interrex*» став Станіслав Шембек — примас, архієпископ Гнезенський, вища духовна особа*).

Було вирішено скликати 7 лютого 1707 року у Львові Вальну раду, яка в часи міжкоролів'я дорівнювала своїм значенням сеймові. Львівська Вальна рада повинна була розв'язати найважливіші питання польської політики, а головне відновити союз з Росією. Проте, становище в Польщі лишилося неясним.

Петро добре розумів це, і, як відмічає «Журнал», «пошел в Польщу дабы оставшуюся без главы Речь Посполитую удержать при себе».

Відстояти свою незалежність Польща могла лише в союзі з Росією. Борючись проти шведів і Лещинського, Польща могла також допомогти Росії, особливо тепер, коли настав час вирішальних боїв. Але головною силою, від якої залежала доля Росії, була її армія, яка перебувала в Західній Україні, куди й їхав Петро. Головну свою увагу і увагу своїх військових співробітників звернув Петро на розробку плану розгрому шведів, на бойову підготовку російської армії до боротьби з міцним і небезпечним ворогом.

Свою розповідь про життя і роботу Петра Першого в Західній Україні ми й почнемо з розробки Петром Жовківського стратегічного плану.

*) На час міжкоролів'я «*interrex*» заступав короля.

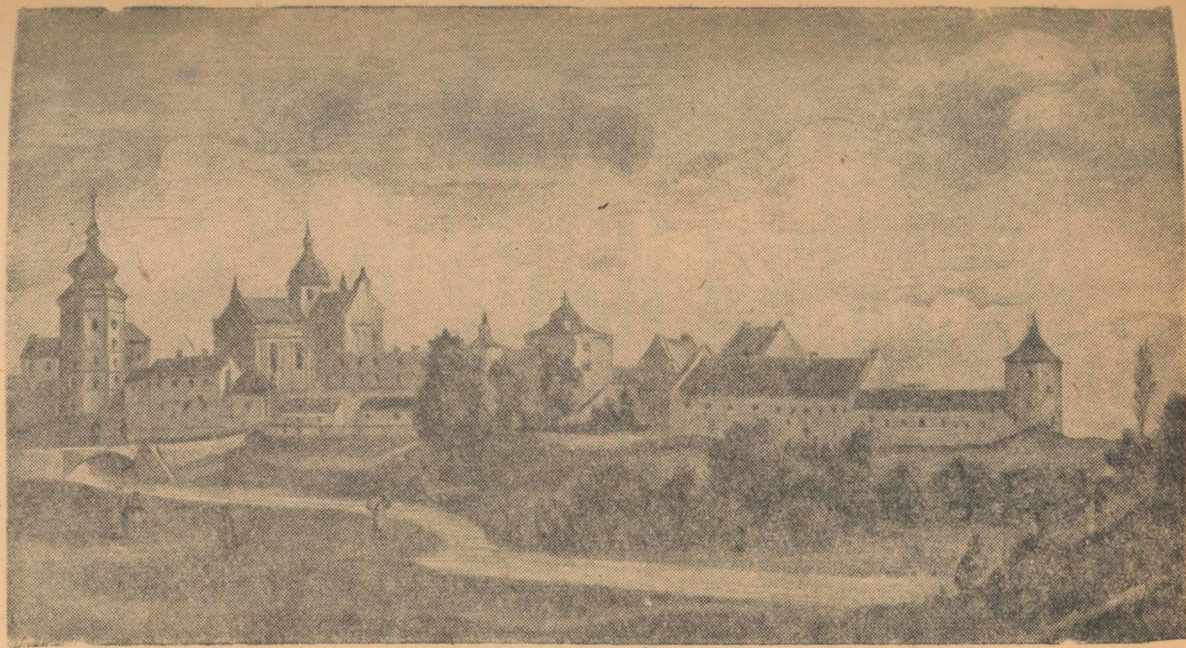
ІІІ. ПЕТРО ПЕРШИЙ У ЖОВКВІ. РОЗРОБКА СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУ

28 грудня 1706 року зустрінутий своїми співробітниками і, насамперед, Меншиковим, який нетерпляче чекав на свого друга, цар приїхав у Жовкву — невеличке західноукраїнське місто, ім'ям якого названий складений тут петровський план розгрому шведів.

Якою була Жовква за часів Петра Першого? Відомий церковний і політичний діяч, один з найвидатніших співробітників Петра — Феофан Прокопович багато роз'їздив, бував закордоном; він відвідав також Жовкву і Львів. Ось що розповідає Прокопович про Жовкву:

«Жолква — город, хотя мал собою, однак славен стал домом Иоанна Собесского, короля Полского, от егож же великим иждивением предивне построенным. Палаты превеликие, каменные, несколько сот изб (кімнат. — Г. Г.) в себе имущих и как делом архитектурским, так украшением различными живописешескими картинами и шпалерами и иными дивными уборы зело велелепные. Тут же и великий дела италианского вертоград, где много хинского и иного узорочного дерева, также воды приводные и из них фонтаны дивные. Тому же саду пригороджены натуральные рощи, в которых немало живет и плодится степного и лесового зверя утешного — лосей, еленей, ланей и прочих. В том королевском доме через помянутое время пребывал государь и оттуда трижды ездил до Львова города за 3 мили от Жолквы который город також ведения достоин за свое дивное и изрядное строение»²⁶).

До цього опису треба додати, що в Жовкві існувала православна церква і Братство щільно зв'язане з Львівським Ставропігійським братством.

Жовква
Гравюра другої половини XVII століття.

Але Петрові не було часу цікавитися «хинськими», тобто китайськими деревами або полювати на «еленів».

З першої таки години після свого приїзду до Жовкви цар змушений був зайнятися невідкладними справами.

Перша російська друкована газета «Ведомости» повідомляла: «Его царское величество в Жолквь пришел и от министров своих поздравлен и указал к великим гетманом и сенатором писать и к себе их позвать (мова йде про керівників польського уряду. — Г. Г.). Такожде выданные универсалы указал утвердить. А на другой день (29 грудня, — Г. Г.) службу божію управя у его сиятельства князя Меншикова при бытности многих господ изволил кушать. А после того в двух днях приватные разговоры держал о управлении войска своего и тайных дел»²⁷).

Отже, першим заходом Петра було скликання вже на другий день після приїзду військової наради, на якій обговорювалися питання «управления войска», тобто плани воєнних дій проти шведів.

Але Жовківський стратегічний план розгрому шведів складений був не на самій тільки грудневій нараді 1706 р. Більше значення, ніж груднева, мала нарада, скликана в квітні 1707 р. у Жовкві, а також численні накази й розпорядження Петра, видані ним за час перебування в Жовкві в січні—квітні 1707 р.

Треба відмітити також, що думка багатьох істориків про те, що автором Жовківського плану був перший російський фельдмаршал Борис Петрович Шереметев, документами не підтверджується*).

Навпаки, старанне вивчення тогочасного листування Петра, яке, за свідченням Шереметева, відбувалося «написанием собственной его (Петра.— Г. Г.) руки»²⁸) і документів, складених у Жовкві, переконує нас у тому, що автором геніального Жовківського плану був видатний державний діяч і полководець Петро Перший.

Заходом надзвичайної ваги була підготовка народної війни проти шведських загарбників. Ще 10 березня 1706 р., ко-

*) Ті, хто вважають автором Жовківського плану Шереметева, можуть послатися тільки на свідчення Міллера, який, писав, що про це «предание известует» (Див. передмову Г. Ф. Міллера в книзі: «Письма Петра Великого... графу Б. П. Шереметеву..., Москва, 1774, стор. XXVI). Недивлячись на те, що це «предание» не може бути джерелом, бо існують документальні свідчення на користь авторства Петра, думку Міллера, як це не дивно поділяють автори досить серйозних історичних праць.

ли загроза шведського вторгнення була досить реальною, цар наказував одному з найближчих своїх співробітників, військовому інженерові Корчміну: «Чтоб у мужиков, у которых есть ружье, приказные их знали; також косы насадя прямо и рогатины имели и готовы быть для караулов и обороны... и прочее все исполнять со всяким прилежанием, как доброму человеку надлежит»²⁹).

Ідею цього власноручного наказу Петра продовжують багато інших його документів, як наприклад, відомий лист до Апраксіна, написаний 3 січня 1707 року (відразу ж після грудневої наради), чудова грамота Петра до українського народу (серпень 1708 року) та інші.

В листі до Апраксіна мова йде про потребу в разі ворожого вторгнення заховати в ямах всі запаси хліба й фуражу, про евакуацію худоби в неприступні лісові чащі, про те, щоб «в лесах же и болотах заранее не в ближних местах от больших дорог каждой место себе уготовал»³⁰), тобто про організацію народного опору загарбникам.

Найвиразніше ставить питання про партизанську народну війну згадувана вище грамота до українського народу. В цій грамоті Петро закликав ворогам «всякую шкоду чинить и загонами по лесам и переправам людей их (ворожої армії. — Г.Г.) побивать и за веру православную, за святые церкви и за отчизну свою мужественно против оных стоять и от нападения оного из городков некрепких, сел и деревень в наступление неприятельское жители б сами особами своими скрывались и неприятелю отнюдь никаких живностей и хлеба и никакого харча не оставляли».

Закінчується грамота закликом чинити над ворогами «всякий военный промысл, дабы его при храбрых войсках наших Великороссийских и Малороссийских с помощью божьей как наискорее победить и Малороссийский край, отчизну свою от нападения и разорения и от намеренного порабощения освободить и из оного изгнать»³¹).

Хоч цю грамоту і було складено в 1708 році, через рік після жовківських нарад, ми навели цей досить великий витяг з неї тому, що вона найкраще, здається, відбиває важливу ідею Жовківського плану — організацію народної війни проти ворожої навали.

Головним, кардинальним питанням, яке опрацьовувалося і обговорювалося в Жовкві, було питання про військові дії росій-

ської і союзної з нею польської армії на випадок шведського наступу, про організацію оборони Росії, України, Польщі.

В тому, що Карл XII буде наступати, — сумніву не було. Шведський король нахвалявся, що швидко розіб'є росіян, дійде до Москви, примусить Петра зректись престолу. Карл оголошував, що він ліквідує всі реформи Петра. Відстала Росія була умовою панування шведів у Балтиці.

Небезпека була велика, йшлося про саме існування незалежної, сильної, передової Російської держави.

Петро не злякався загрози. В цей відповідальний для долі Батьківщини час він намагався розгадати плани шведів і протиставити їм свої контрзаходи.

Уже на початку 1707 року, якраз підчас перебування російських головних сил у Західній Україні, росіянам стали відомі плани Карла XII. Головний свій удар шведи спрямовували через Білорусію і Смоленськ на Москву. Інша невелика шведська армія, керована Крассау, разом з польськими заколотниками Лещинського повинна була йти через Волинь на Київ, щоб пізніше з'єднатися з головними шведськими силами десь на шляхах до Москви.

Зрадник Мазепа чекав на шведів і Лещинського, щоб приєднатися до них.

Петро і російське командування добре розуміли значення як Північно-Західного Білоруського, так і Південно-Західного, Українського театрів воєнних дій. На важливих комунікаціях Білорусії будувалися відповідні оборонні споруди — міст біля Орші, передмістне укріплення Кописі та інші. В Мозирі, Слуцьку, Мінську створювалися «магазини» — бази постачання армії продовольством.

«Под городом Копысью, — свідчить білоруська хроніка, — делаемы были... великие окопы; для копания оных давано крестьянского народа с заступами, секирами и топорами из всего повета Оршанского по несколько сот на неделю... Так же... из самого города Могилева выслано 200 человек для копания батарей»³²).

Питання про оборону Москви розглядалося на квітневій нараді в Жовкві. Наслідком цього була відповідна інструкція — «Статьи», що їх повіз до Москви Мусін-Пушкін, довірена особа царя. Укріплювалися також Новгород, Псков, Смоленськ.

Цар вимагав неухильного виконання цих «Статей».

«По сим статтям, — писав він боярам, — кому належить ведать, делать с таким прилежанием и ревностью по обещанию своему, как им о том долженствует ответ дать в день судный»³³).

Начальника Розряду*), Тихона Микитовича Стрешньова Петро просив постаратися «ради лутчого способа сему делу, как надлежит ответ дать перед богом за отечество свое»³⁴).

В цій інструкції докладно перелічувалися заходи щодо оборони Москви. Встановлювалася посада командуючого військами — головного воеводи і коменданта, на яку Петро пропонував обрати «доброго человека и умного хотя б и заобычного для того, чтоб все приготовил, что надлежит»³⁵). Цар, як бачимо, звертав увагу не на походження і чини, а на ділові якості людини.

Згідно із «Статтями» до оборони Москви притягалися всі її мешканці, здатні носити зброю — ремісники, купці, дворові люди, урядовці, дворяни.

На квітневій нараді в Жовкві вирішено було також відбудувати московські укріплення. Викликаний до Жовкви військовий інженер Корчмін призначений був керувати будівництвом.

Листування Петра з Корчміним свідчить про велику інженерну ерудицію царя, який консультував Корчміна в ряді технічних питань.

Постає питання, яке хвилювало сучасників, з яких дехто піддався паніці, чи не було укріплення Москви та інших міст ознакою слабкості російської армії?

Відповідь на це дає цікавий лист Меншикова, написаний ним, безперечно, за наказом Петра, до деяких москвичів. «Известно нам здесь учинилось, — писав Меншиков, — что у вас на Москве немалый страх произошел от того, что стали крепить Московские города и то нам зело дивно и смеху достойно, что мы час от часу от Москвы дале, а вы в страх приходите... А что крепят у нас города и то мочно рассудить, что лучше: осторожность или оплошность? Хотя и простая, однакож русская старая пословица: осторожного коня и зверь не вредит»³⁶).

Отже, справа полягала не в слабкості російської армії, а в потребі врахувати всі можливості. Все приводилося в бойову готовість, все підпорядковувалося єдиній меті — якнайкраще підготуватися до наступних вирішальних боїв.

Прагнення Петра боротися до кінця бачили й іноземці, які знаходилися в той час у Росії.

*) Розряд — приказ, який займався військовими справами.

Так, англійський посланик Вітворт писав до Лондона, що в Москву «прибув з табору (тобто з Жовкви. — Г.Г.) Пушкін — один з головних царських сановників і привіз ряд наказів, які свідчать про рішення государя продовжувати війну з більшою, ніж будь-коли енергією»³⁷).

Одночасно з організацією оборони на Північному Заході, в Білорусії та прикордонних областях Росії, йшла напружена робота по підготовці другого можливого театру воєнних дій — Українського.

Участь України у Північній війні — це велика тема, яка чекає ще свого дослідника. Не беручи на себе цього завдання спинимося на союзі братніх народів, на спільних діях російської і української армій у Північній війні, на ставленні Петра Першого до України.

З часів Переяславської ради (січень 1648 р.), коли Україна приєдналася до Росії, не було жодної війни, яку б Росія вела, не дістаючи допомоги від України. В свою чергу, московські царі вважали за свій обов'язок захищати Україну від ворожих нападів. Так було до Петра, так було і за нього.

Ще під час Азовських походів Петро пізнав і високо оцінив військову майстерність і виняткову хоробрість українців. У 1696 році він писав з Азова до Москви: «и сего же настоящего июля месяца в пяток малороссийские наши войска по жребию своему и тех трудах пребывающие, при которых неотступно пребывая муж в добродетели и военных трудах искусный гетман наказный Яков Лизогуб обще с Донского нашего войска с атаманом Федором Минаевым и донскими казаки предварили неприятельский раскат подкопать и на него мужески взойтять и с неприятели бившись довольно тем раскатом овладели и дождался ночи с того раскату четыре пушки стащили; а в 18 числе в субботу ополудни — неприятели... видя войск наших крепкое на град наступление и промысл радетельный, а свою ко- нечную погибель... знамена преклонили»³⁸).

Як бачимо, в завоюванні Азова українські козаки зайняли почесне місце.

З початку Північної війни українські козацькі полки, які становили основу легкої кінноти петрової армії, беруть активну участь у боях проти шведів. В складі армії Бориса Петровича Шереметева українські козацькі полки під командуванням своїх полковників здобувають перші перемоги над шведами, беруть участь в бою під Ерестфером, де шведи зазнають цілковитої

поразки. Українські козацькі полки роблять сміливі рейди по шведських тилах, знищуючи ворожі бази постачання.

«Под'ездами частыми, — розповідає про це літопис — шведские поветы (мова йде про шведські володіння в Прибалтиці. — Г.Г.) огнем и мечем пустошили и в полон великое множество позабирали»³⁹).

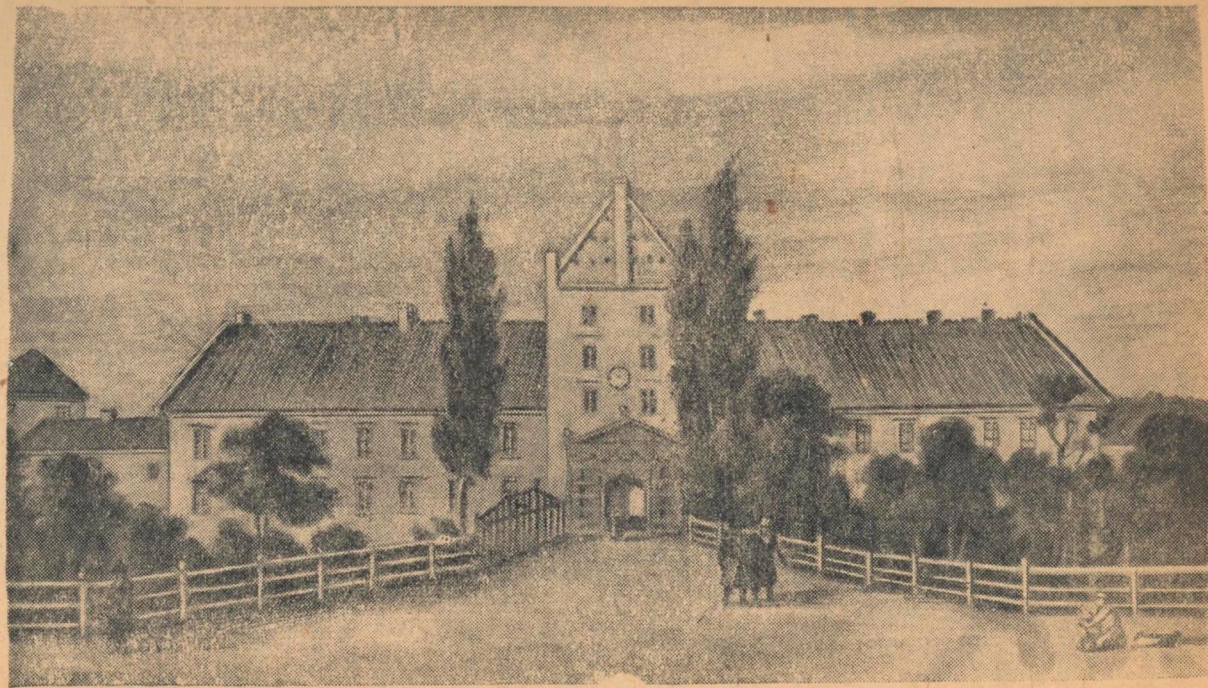
Козаки Чернігівського полку несли охорону російських кордонів на узбережжі Чудського озера і давали «слušний отпор» шведам, які робили спроби вдертися на російську землю. Дії українських козаків в 1704 — 1705 р.р. відзначено вище. Видатну роль відіграли вони в 1706 році під час Гродненської операції. Українські козаки тримали тоді зв'язок з обложеною в Гродно російською армією і постачали їй провіант.

Чисельність українського козацького війська була досить значна. Україна (Лівобережна і звільнені Палієм райони Правобережжя) могли виставити до 40 тис. чоловік — цілу армію. Але в цій армії переважала кіннота; піхоти було порівняно небагато, так само, як і артилерії.

Та незважаючи на високі бойові якості, українське військо було все-таки військом допоміжним. Воно не могло самостійно діяти у польових боях проти добре навченої регулярної шведської армії. Але цілком придатне до «малої війни», українське козацьке військо доповнювало російську армію, разом з якою повинне було захищати Україну від спільного ворога — шведів. Відмітимо, що козаки були досвідчені в обороні фортець і довели про це ще раз в 1708 — 1709 р.р.

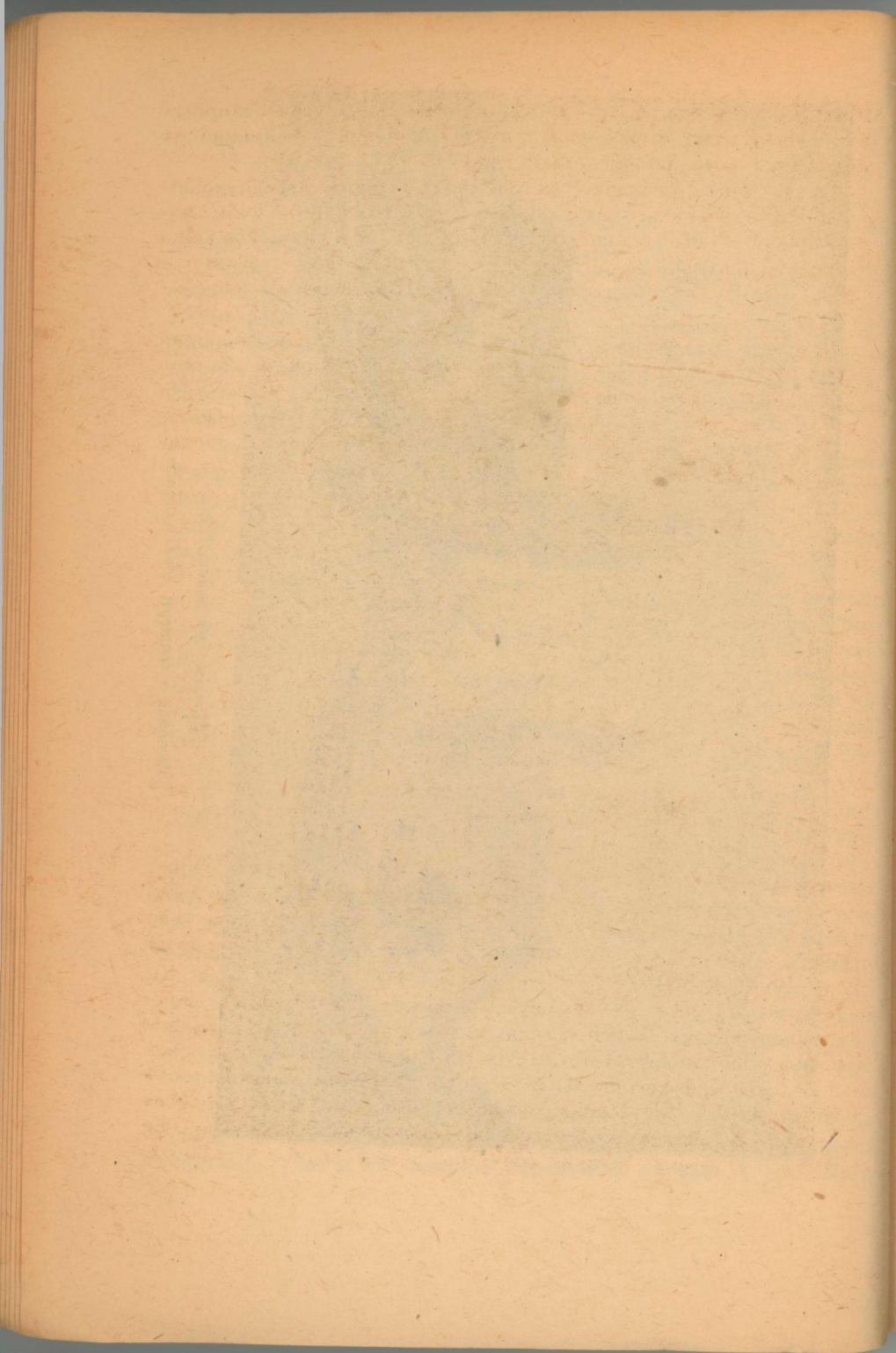
24 січня 1707 року Петро писав з Жовкви до Києва, радячи «заранее к походу изготóвиться и чтоб по самой первой траве под Киевом стать как для совершения начатой фортеции, а паче для обороны от неприятеля своих краев, о котором сказывают, что, конечно намерен в первых числах мая итти к нашим краям, чего для надлежит вящее пригòтовление иметь. И понеже... войско Малороссийское нерегулярное и в поле против неприятеля стать не может, того для советую вам довольное число лопаток и заступов взять с собою, також и добрую полковую артилерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местах шанцами или окопами укрепиться и тем возбранить неприятелю ход в свою землю»⁴⁰).

Але Петро не тільки давав поради. Він подавав і дійову допомогу. 29 січня Петро призначив Дмитра Голіцина «ведать... Киев и все замки в Черкасских городах (тобто Київ,

Жовківський замок. В'їзд.

Малюнок з гравюри XVIII століття

Чернігів, Переяслав. — Г. Г.)». Далі Петро пропонував Голіцину: «к будущему лету всякое приготовление учинить... А именно по управлению артиллерией и магазейнов...»⁴¹).

Таким чином, згідно з петровими наказами перед українським командуванням і начальником російських гарнізонів поставлено було два основних завдання: 1) в місцях можливої переправи противника, збудувати укріплення, щоб перепинити ворогові шлях на Україну і 2) зробити Київ опорним пунктом оборони.

Такими були деякі попередні заходи в справі оборони України, які в квітні 1707 року, на нараді в Жовкві, дістали свій дальший розвиток.

Саме тоді складено було, серед інших документів, інструкцію — «пункти», яка містила досить детальний план оборони України. План цей полягав у тому, щоб продовжувати укріплення Києва та підготувати його до оборони вже в цьому році. Київський гарнізон передбачалося довести до 2000 чоловік, причому на його посилення виділялося кілька сот козаків.

«Управя сие, — пропонувалося у згаданий вище інструкції, — со всем войском к Паволочи, Хвостову или где удобнее, а передових послать до Полонного или далее для ведомости и голоса»⁴²). Таким чином, після закінчення будівництва Києво-Печерської фортеці козацьке військо повинне було просунутися до кордонів і тримати зв'язок з союзною польською армією. Частина козацького війська повинна була виступити до Любліна, куди переходила головна квартира російської армії.

Говорячи про Україну тих часів, треба мати на увазі, що Україна відігравала тоді видатну роль у постачанні російській армії провіанту, фуражу, тягла, коней.

Це давалося українському народові ціною великого напруження. Петро не міг не розуміти становища і в своїх зверненнях-грамотах до українського народу роз'яснював причини тимчасових труднощів і закликав до виконання своїх обов'язків перед Батьківщиною.

«Известно нам, — оголошує грамота — что войску нашему Запорожскому от непрестанных нынешних трудных служб и походов, так наипаче жителям Малыя России от переходов войск наших... от провоза на Киев и сюда в главное войско (тобто у Жовкву. — Г. Г.) всяких военных припасов и казны (без чего при сей войне обойтись не можно) наносятся немалые тягости и хотя мы, великий государь, о всех верных подданных,

о вас войске Запорожском и всем Малороссийском народе государским нашим милосердием сожалею однакож... всему войску Запорожскому и народу Малороссийскому объявляем, что в таком ныне... военном случае того весьма обойти невозможно; и того ради надлежит вам для общегосударственной пользы, (для которой мы и персоной своей принимая всякие трудности не щадим) то снести».

Далі цар повідомляв, що дано суворий наказ військам «через Малороссийский край проходить скромно, не чиня никаких обид и разорения Малороссийского краю жителям под опасением же такого... гнева и казни», та висловлював надію, що «войско Запорожское со всем народом Малороссийским» служитимуть спільній справі «как и до сего числа верно и радительно со всяким усердием»⁴³).

Не слід, проте, забувати, що Росія петровських часів була державою поміщиків і купців, що зміцнення цієї держави відбувалося за рахунок посилення податків і повинностей, що їх гостро відчували як російські, так і українські селяни та міська біднота.

З приводу цього І. В. Сталін зауважує: «Петро зробив дуже багато для створення і зміцнення національної держави поміщиків і торговців. Треба сказати також, що піднесення класу поміщиків, сприяння класові торговців, який народжувався, і зміцнення національної держави цих класів відбувалися коштом кріпосного селянства, з якого здирали три шкури»⁴⁴).

На посилення експлуатації трудящі відповідали повстаннями.

В історії союзу російського і українського народу видатну роль відігравала спільна боротьба українських і російських селян та козачої бідноти проти феодально-кріпосницького гніту. Досить згадати про повстання Степана Разіна за царювання Олексія Михайловича, в якому активну участь брало населення Слобідської України, про повстання Кіндрата Булавина, яке відбувалося в 1708 році за участю слобідських і запорізьких козаків.

Згадуючи про заходи в справі оборони України, розроблені в Жовкві в 1707 році, спинимось коротко на заходах, ужитих восени 1708 року, які мають тісний зв'язок з Жовківським планом і є розвитком цього плану.

В серпні 1708 року, коли загроза шведського вторгнення на Україну стала реальною, Гаврило Головкін за дорученням Петра писав Стародубівському полковникові, щоб той «козакам

и крестьянству велел хлеб спрятывать в ямы в лесах, також себе и скоту местов в лесах и крепких местах приготовить...⁴⁵⁾).

В цьому листі, як бачимо, є багато спільного з наведеним вище листом Петра до Апраксіна від 3 січня 1707р. В обох цих документах ми знаходимо відомий уже нам принцип організації народної оборони. Про те, як виконав український народ програму, пропоновану Петром, розповідається в Післямові.

Готуючи Білоруський та Український театри воєнних дій, Петро не забував, звичайно, про головну дійову силу війни — армію. Вирішальне значення у Жовківському плані надавалося, цілком зрозуміло, бойовим операціям головних сил російської армії.

На військових нарадах в грудні 1706 року і в квітні 1707 року саме й розглядалося питання про те, що має робити армія на випадок шведського наступу.

Про це розповідає багато документів. Так, «Журнал» Петра свідчить, що «в Жолкве был генеральный совет — где дать с неприятелем баталию: в Польше или при своих границах? Положено: в Польше не давать понеже, ежели б какое несчастье учинилось, то бы трудно иметь ретираду; и для того положено дать баталию при своих границах, когда того необходимая нужда требовать будет; а в Польше на переправах и партиями, также оголожением провианта и фуража томить неприятеля. К чему и польские сенаторы совет свой дали»⁴⁶⁾.

«При своих границах» — це зовсім не значить, що генеральний бій повинен був відбутися обов'язково на кордоні або коло нього: «баталию» буде дано на руській землі, в такому місці і тоді, коли «того необходимая нужда требовать будет».

Виникає питання, чому в разі невдачі важко було мати «ретираду» в Польщі?

Відомий дипломат тих часів Шафіров у своїх «Рассуждениях» пояснює це тим, що «Польское государство было тогда безглавное и на разные партии разделенное». Цар тому вирішив «помалу с своими войсками... к своим границам ретироваться чиня тому в маршах и на пасах супротивление и утруждая оное партиями и пеших войск нападениями»⁴⁷⁾.

Природно, що при наявності в Польщі «противної партії», тобто заколотників Лещинського, невдача нашої армії у великій битві могла мати зовсім небажані наслідки і відступ та дальше поповнення її були б дуже нелегкою справою. Але не можна

ілюструвати рішення Петра і всієї наради самим тільки фактом існування в Польщі двох партій. До того ж не треба перебільшувати значення Лещинського. Це був справжній «король без королівства», і далеко більше значення мала союзна з Росією польська армія, керована Сенявським.

В основі тактики, прийнятої в Жовкві, лежало інше: всіляко утруднювати просування противника, знесилювати його, ведучи активну оборону, діючи легкими рухомими загонами — «партіями» на комунікаціях, флангах та в тилу ворога, знищуючи його провіант і фураж.

Ці завдання дуже добре сформульовані самим Петром в «Грамоте» до українського народу.

«Надлежит то в усмотрение иметь — говорится в Грамоте», — что в нынешние веки и сильнейшие и обученнейшие войска без крайней нужды и усмотренного фортелю никогда до главной баталии не приступают, но воинские свои действия отправляют вымыслами, утомляя неприятеля маршами и партиями, ибо трудно на одной баталии главной счастье и благосостояние своего государства отважить, но с помощью вышнего мы усмотря удобное время и место и от оной баталии не отречемся»⁴⁸).

Таким чином, Жовківський стратегічний план передбачав використання глибини театру воєнних дій і дії легких загонів російської армії (звідси з'явилися операції петровського «Корволанту»), маючи на меті виснаження, знесення противника з тим, щоб далі, «усмотря удобное место и время», завдати ворогові вирішального удару.

Для здійснення цього плану одночасно з укріпленням міст і широкою підготовкою народної війни, про що ми вже говорили вище, розгорталася величезна робота в справі підготовки армії до останніх і вирішальних боїв із шведами.

Головні російські сили зібрані були в могутній кулак. 24 січня Петро наказав фельдмаршалові Шереметеву привести армію у повну бойову готовість, щоб «надежным быть при начатии с весны куды случай позовет ити с войском»⁴⁹).

Для спостереження над противником з боку Риги, де перебував шведський корпус Левенгаупта, російські війська посилаються в Білорусію. Так, у січні 1707 року було відправлено три драгунських полки під командуванням бригадира Волконського, у лютому та березні в Білорусію виряджають загони генералів Боура і Голіцина.

Петро сам розробив у Жовкві інструкцію для Голіцина і Боура. Боур повинен був вести розвідку — «посылатъ ради проводывания частые партии и предава подлинно о неприятельском состоянии и о его силе... чинить над неприятелем промысл по возможности»⁵⁰).

Як завжди, Петро попереджав «чтоб никто нигде никому никакого разорения и обид не чинил под потеряннем живота и чести»⁵¹).

Десята стаття інструкції, написана власноручно Петром, передбачає активні дії проти корпусу Левенгаупта.

«При начатии травы, — говорится у 10-й статті, — надлежит со всем войском (у Боура була піхота і кавалерія. — Г. Г.) податься к Курляндии с таким намерением, чтоб одного (Левенгаупта. — Г. Г.) отрезать от Риги, а буде ныне пойдет неприятель... для слученія (с) своим королем, а нашим со всем войском поспешить будет невозможно, тогда отпустить пехоту в Минск, а с кавалерією иттить за ним пока возможно и чинить промысл... а потом случиться с главною кавалерією»⁵²).

Аналогічний наказ дістав і Голіцин. В його завдання так само входили глибока розвідка, дії на ворожих комунікаціях, кавалерійські рейди і обов'язкове з'єднання в разі потреби з головними російськими силами — те, що здійснювали легкі загони Петра в 1707—1709 р.р.

Головні російські сили залишалися в Західній Україні більше як шість місяців. Безперервно йшла бойова підготовка.

«Войска наши, слава богу, в добром состоянии, — писав Петро Кікіну із Львова 19 березня 1707 року, — и непрестанно их приуготовляем»⁵³).

«Приуготовление» йшло по багатьох лініях. Полки поповнювалися рекрутами. Як видно з доповіді Стрешньова Петрові, в березні 1707 року до дивізії Репніна, яка квартирувала біля Дубна, направлено було «в комплект» 696 чоловік, до Жовкви — кілька сот драгунів⁵⁴).

Поповнення надходило і пізніше. Але справа була не тільки в новому поповненні. У кількісному відношенні російська армія не поступалася перед шведською. Питання стояло, головним чином про якість підготовки і озброєння. Велику увагу приділяв Петро драгунським полкам — кінноті, яка могла діяти і в пішому строю. Тому комплектувалися нові драгунські полки та навчалися наявні.

Озброєння російської армії за час перебування її у Західній Україні значно поліпшилося. В квітні 1707 року до Головної російської армії (тогочасні документи називають її — «большая армия») прибуло і було розподілено між полками одинадцять з половиною тисяч нових мушкетів і фузей.

«Ружья нового, — доповідав Шереметев Петрові, — на полки роздано 10.936 фузей, 10.168 багинетов»⁵⁵). Командир Преображенського полку рапортував, що прийняв «ружья нового, доброго 1125 фузей и роздал бомбардирам, гренадерам и на первый батальон»⁵⁶).

Попередник славетного російського штика — петровський «багинет» займає почесне місце у жовківському і львівському листуванні царя. У Жовкві, очевидно, виникає конструкція нового «багинета», автором якої був Петро.

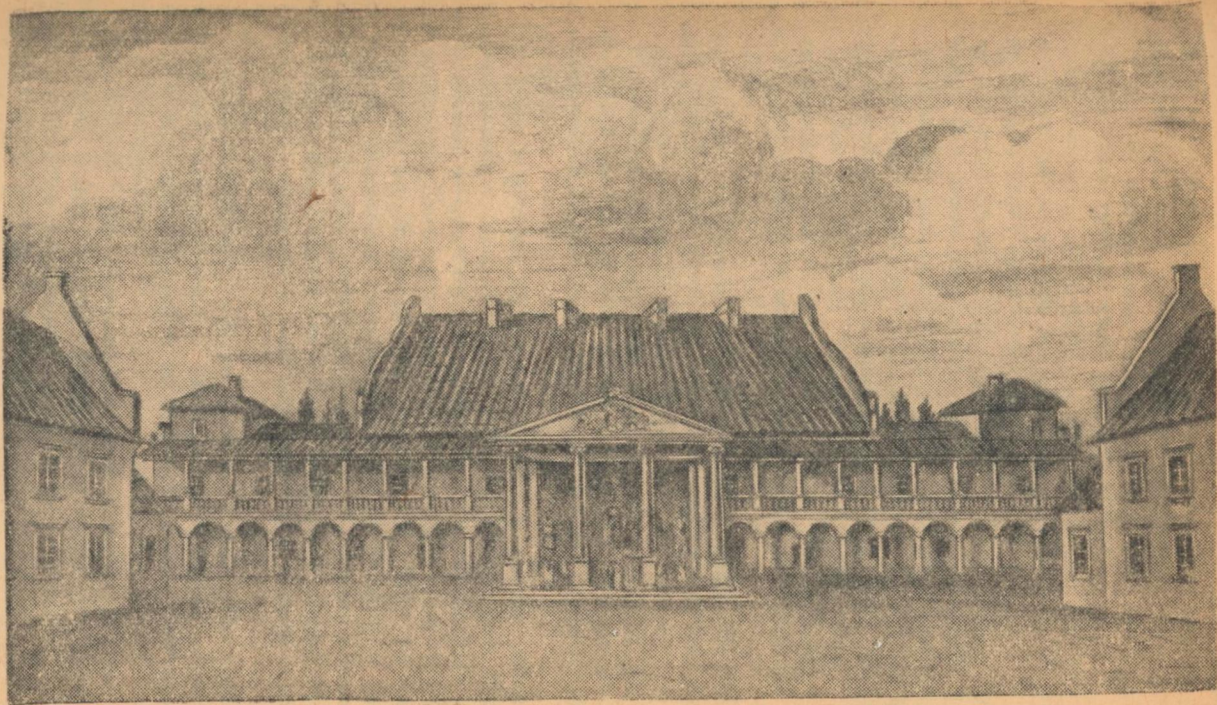
Під час одного з виїздів до Львова, ведучи дуже відповідальні переговори з керівниками Львівської Вальної ради (про це див. у третьому розділі), Петро знайшов час щоб повідомити Шереметєва про новий «багинет». Надсилаючи йому зразок «багинета», Петро наказував «делать его сколько возможно» там, де є ковалі, і повідомляв, що наказав виготовити в Москві 30 тисяч таких «багинетів».

«Которые багинеты, — писав Петро, — не только против неприятеля будут изрядны, но еще и иной есть в них выгоды: вместо топора и рубить мочно на фашины лес и протчее...»⁵⁷).

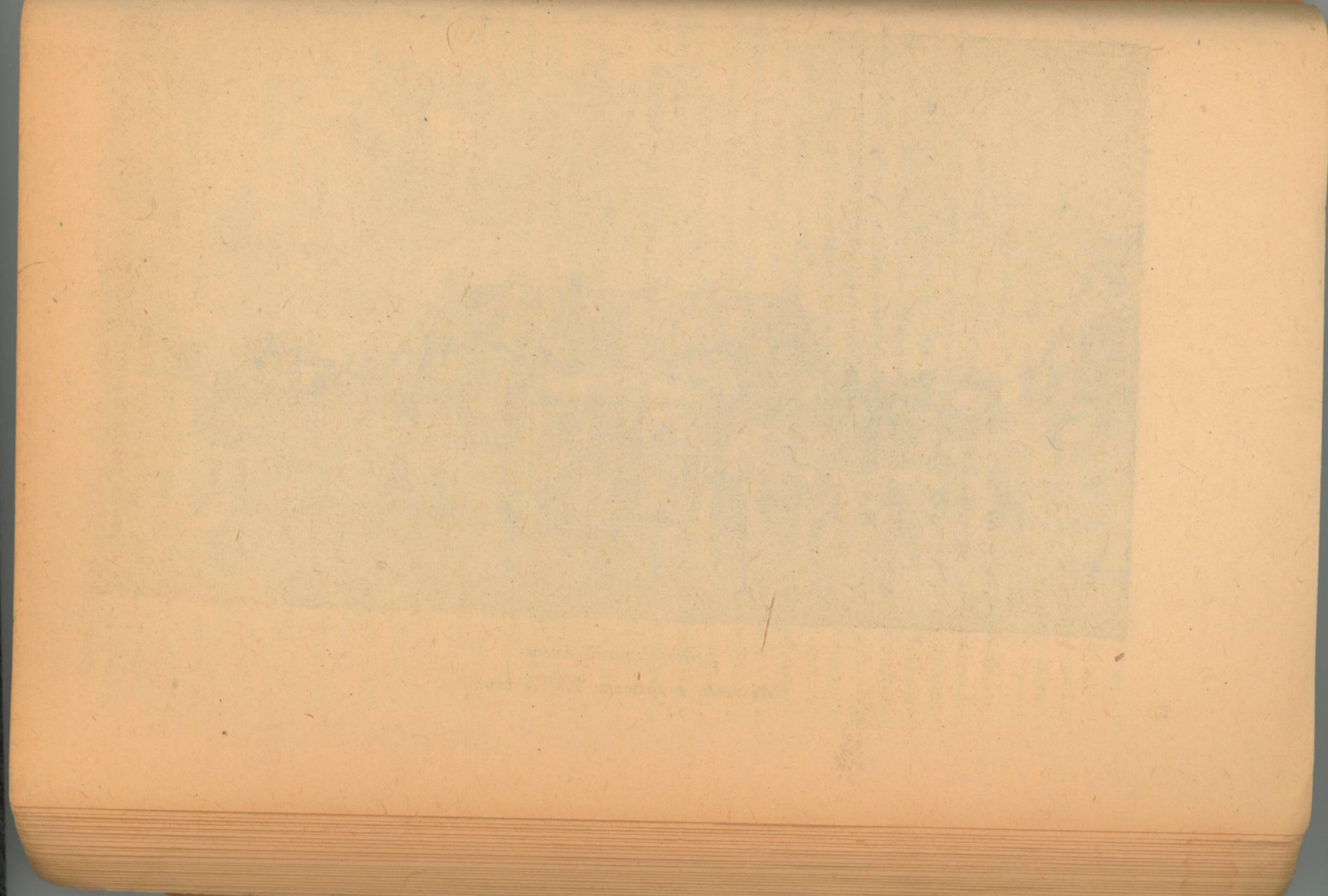
Немає, здається, жодної галузі військової справи, яка б не привертала до себе уваги Петра. Відзначимо його роботу в питаннях артилерії. Петро був не тільки реформатором в галузі артилерійської справи, засновником нової артилерійської тактики, але й конструктором нових видів артилерійського озброєння. Навіть у Жовкві листувався Петро в питанні конструкції нової мортири з одним із давніх своїх співробітників — Христофором Брантсом, який організував виробництво мортир за рисунками самого царя. Саме в цьому питанні писав Петро Брантсові із Жовкви 29 січня 1707 року, наказував дотримуватися рисунків і погоджувався на деякі зміни, пропоновані майстрами.

Говорячи про роботу Петра над технічними питаннями, не можна обминути дослідів, які він проводив у несприятливих умовах Жовкви в справі топлення металів з поліметалічних руд, надісланих з далекого Олонця.

«Я здесь сам, — писав Петро олонцькому віце-комендантові Чоглокову, — из ваших присланных (трех) руд опыт чинил,

Жовківський замок.
Малюнок з гравюри XVIII століття.

из которых две зело изрядные и выходное серебро, також меди несколько и свинцу, а в третьей только медь, свинец и железо, Которым самые своей работы пробу из которых руд посылаем вам при сем. А что мастерам сказывают, что одна медь и то ложь и в том вам надлежит за ними смотреть»⁵⁸).

Таким чином, до військової і дипломатичної роботи Петра приєднується металургійна справа, яка цікавила царя, насамперед, як полководця і артилериста.

Так у безперервній праці проходили жовківські і львівські дні Петра. Він керує озброєнням своєї армії, поповнює її рекрутами та створює нові драгунські полки; наказує навчати піхотинців їзди на коні, створює з деяких піхотних полків своєрідний «летючий корпус» — на кожних двох солдатів призначався один кінь. Останній захід блискуче себе виправдав. Досить згадати перемогу під Лісною петрівського «корволанту» — летючого корпусу, який складався переважно з посадженої на коней піхоти.

Навіть такі, здавалось би, другорядні питання, як колір сукна для солдатських мундирів або постачання полковим аптекам ліків, цікавили Петра. А втім, увага його до цих питань зрозуміла. Красиве і однакове обмундирування солдатів так само, як однаковий калібр фузей, дисциплінували воїнів російської армії, підвищували повагу до свого звання, до своєї відповідальної служби.

Та Петро в цей час не тільки радився із своїми військовими співробітниками і складав плани майбутньої кампанії. Він виїжджав у дивізії, у бригади, інспектував полки, вияснявав їх готовість до походу. Його висновки показують уміння не тільки виявляти недоліки, але й швидко їх виправляти. Про це свідчить, між іншим, «Меморія господину генералу Репнину», складена Петром після огляду репнінської дивізії. У чотирьох полках дивізії Петро виявив частину нездібних офіцерів і значну групу чинів, які, хоч і лічилися в списках, але були зовсім непотрібні в армії.

Висновки інспектора - Петра короткі й ясні: «Во всей армии взять сказки у полковников о негодных и такожде переменить; а буде на перемену офицеров не сыщется, то хотя из урядников взять в офицеры».

Урядник — це унтерофіцерський склад. Таким чином, здібні воїни могли стати офіцерами, а люди бездарні, коли навіть вони були дворянами або носили іноземні прізвиська, з офіцерського складу виключалися.

У згаданій «Меморин» Петро сам визначив командний склад кожної роти і висновки свої закінчив так: «Алебартшиков и протчих бездельных чинов не надобно»⁵⁹).

* * *

У Жовківському плані певне місце відводилося також союзній польській армії.

Армія ця, як згадувалося вище, не відзначалася високими бойовими якостями. На чолі її не було полководців, здатних самостійно розв'язувати стратегічні завдання в складній ситуації. Поляки самі визнавали керівну роль Росії у воєнних операціях проти шведів.

Командуючий коронною армією гетьман великий Сенявський просив Петра «благвременные распоряжения учинить, чтобы после не мешаться, когда бы что нового им походом или особливым неприятельским возгорелось».

«Того ради, — продовжував далі гетьман, — слушаю распоряжения пресветлейшого царского величества, чтоб заранее я о всем научен был каким способом пришую кампанию вести, нынешние ползы удерживать, которое или чрез отповедь довольно изображенную или чрез разговор, надлежащих к тому делу изъяснено имеет быть»⁶⁰).

Петро відповів Сенявському, що «о намерениях его царского величества и о воинских поступках велено сообщение иметь господину генерал-фельдмаршалу Шереметеву и главным генералам с господами гетманами^{*}) и о всем корреспонденцию вести, что чинить противно должны и господа гетманы о всем сами доносить и решение воспринимать понеже ныне его царское величество сам собою при войские изволит пребывать»⁶¹).

Отже, польська армія повинна була діяти у повному контакті з армією російською, під верховним командуванням Петра.

Незважаючи на свої недоліки польська армія відзначалася й певними якостями, серед яких основною була мобільність: значна частина її складалася з кавалерії.

Англійський посланик при дворі Петра Чарлз Вітворт, який взагалі критично ставився до польської армії, також відзначав певні якості цієї армії і вважав союз з нею «придбанням,

*) Мова йде про коронних гетьманів — «великого» і «польного».

яким нехтувати не можна»⁶²). Воєнні дії з 1708-1709 рр. показали, що думка Вітворта була цілком слушна. Союз з Польщею, відновлений Петром у березні 1707 р., дав добрі наслідки.

Головне завдання, яке повинна була виконувати польська армія, згідно з Жовківським планом, — це прикриття Волині, а значить і шляхів на Україну. Якби головні шведські сили діяли через Краків на Київ, на їхньому шляху стала б уся російська армія разом з польською. Коли ж виявилось, що головний напрям руху шведської армії йде на Білорусію, становище змінилося. Частина польської армії в складі 24 рот і 1000 драгунів приєдналася до російського авангарду, який мав своїм завданням «знищувати провіант і тривожити шведів під час їх походу»⁶³).

У зв'язку з просуванням шведського корпусу Крассау і заколотників Лещинського (дивись про це у післямові) польська армія за допомогою російського корпусу, до складу якого входили і українські козачі полки, вступила в успішну боротьбу з військами Крассау і Лещинського і не дала їм змоги з'єднатися із шведськими головними силами.

Щождо литовської армії, то вона на початку шведського наступу вела переважно «малу війну», а в 1709 році діяла разом з польською армією *).

*) Військові сили Речі Посполитої склалися з польської (коронної) та литовської армій, при чому кожна мала своє окреме командування.

IV. ПЕТРО ПЕРШИЙ І ЛЬВІВСЬКА ВАЛЬНА РАДА

Одночасно з розробкою стратегічного плану Петро розпочав переговори з діячами Сandomirської конфедерації і депутатами Вальної ради, які з'їжджалися до Львова. Треба було розв'язати питання великого значення — про поновлення та зміцнення союзу з Польщею.

В Європі дуже уважно стежили за підготовкою і роботою Вальної ради. Англійський посланик у Москві писав до Лондона, що «успіх цього з'їзду багато в чому допоможе виясненню північних справ»⁶⁴).

Саме для завоювання цього успіху Петрові і дипломатичним його помічникам довелося багато попрацювати.

Вже 2 січня, через кілька днів після приїзду до Жовкви, Петро писав литовському польному гетьманові Огінському: «объявляем вам, что мы особою своею... из Петербурга по отправлении в тамошних краях воинской кампании прибыли счастливо... желаем мы дабы вы по получении сего ради лучшего согласия и определения и совета ж между нами о пользе Речи Посполитой прибыли к нам»⁶⁵).

Працювати «ради лучшего согласия» між союзниками, дбати «о пользе Речи Посполитой» — ось до чого закликав Петро керівників Польської держави. Проте, Петро не міг обмежитися самим тільки листуванням.

9 січня ст. стилю Петро вперше відвідав Львів, розташований за 30 кілометрів від Жовкви, щоб вступити в особистий контакт з Сенявським, із Ст. і Я. Шембеками (примасом і підканцлером), Денгофом та іншими діячами Сandomirської конфедерації.

«9 січня, — записав у своїх мемуарах Борис Куракін, який перебував у той час у Жовкві, — царська величність ходив у Львів і був на обіді у гетьмана Сенявського та в інших у Львові. Чув, що банкет мав добрий»⁶⁶).

Короткий запис Куракіна доповнюється кореспонденцією «Ведомостей», які повідомляли, що «его царское величество генваря в 19 день*) во Львов приехал и двадесятого числа город осмотрел и у коронного гетмана при бытности многих сенаторей изволил кушать, а двадесять первого числа с своими князи и генералы в Жолквь возвратился и, конечно, договоренность нового короля обрать»⁶⁷⁾.

Львів, багатий на пам'ятки архітектури, заслуговував на увагу Петра. Недарма Феофан Прокопович писав, що Львів «ведения достоин за свое дивное и изрядное строение»⁶⁸⁾. Найкращою його вулицею, вірніше, майданом був тоді і, мабуть, залишається і зараз, Ринок з його чудовими ренесансовими кам'яницями серед яких найкращими є будинок Корнякта (№6) і так звана «Чорна кам'яниця» (№4). Не могли залишитися поза увагою Петра православна церква і католицький собор «Катедра». Бував Петро і в «Низькому замку», де постійно проживав гетьман Сенявський (зараз цього замку не існує; містився ж він недалеко від нинішнього Промислового музею.) відвідував, можливо, і Станіслава Шембека, будинок якого був на Ринку (тепер це будинок № 7).

Зупинявся Петро під час своїх візитів до Львова в кам'яниці львівського радника Гордона, на тому ж таки Ринку (зараз № 24).

6 лютого 1707р. Гаврило Головкін, перший дипломатичний помічник Петра, писав із Жовкви до Львова Василю Долгорукому, повноважному російському представникові на Вальній Раді про намір Петра поїхати до Львова (це мав бути другий візит) і пропонував «приказать занять дворы, один его величеству Гордонів, другой его сиятельству князю, Меншикову, третий мне, четвертый князю Григорию Федоровичу да два двора особливо для наших генералов и один двор небольшой близ меня канцелярии посольской...»⁶⁹⁾.

Про те, що пропозиція Головкіна була реалізована і Петро справді жив у будинку № 24, свідчить особиста заява Гордона і витяг з актів Львівського магістрату від 11 квітня 1707 року⁷⁰⁾.

Наведений вище лист Головкіна і документи магістрату свідчать, з другого боку, що Петро зупинявся в Гордоновій кам'яниці під час всіх трьох своїх приїздів до Львова.

*) Різниця між новим і старим стилем становила у XVIII столітті — 11 днів. Запис Куракіна, очевидно, неточний.

Нарешті, будши у Львові в березні 1707 року, (про це мова йтиме далі), Петро повинен був відвідати великий зал Домініканського кляштору, де відбувалися засідання Вальної ради. Зал цей, частково перебудований, зберігся й до наших часів.

Зберігся до певної міри і зовнішній вигляд будинку № 24 на пл. Ринок. Будинок цей — один з найстаріших у Львові. Його було збудовано ще в XV столітті в готичному стилі, про що свідчать вікна і склепіння в партері (на 1-му поверсі). Пізніше, після великої пожежі 1527 року, кам'яницю було відбудовано в стилі ренесанс. У XX столітті, при останній реставрації, до будинку був добудований трикутний верх з барельєфом, що ніяк не в'яжеться з його стилем і дуже зіпсувало його вигляд.

Оглянувши архітектурні пам'ятники, зв'язані з перебуванням Петра у Львові, повернемося до дипломатичної його діяльності у Жовкві та у Львові.

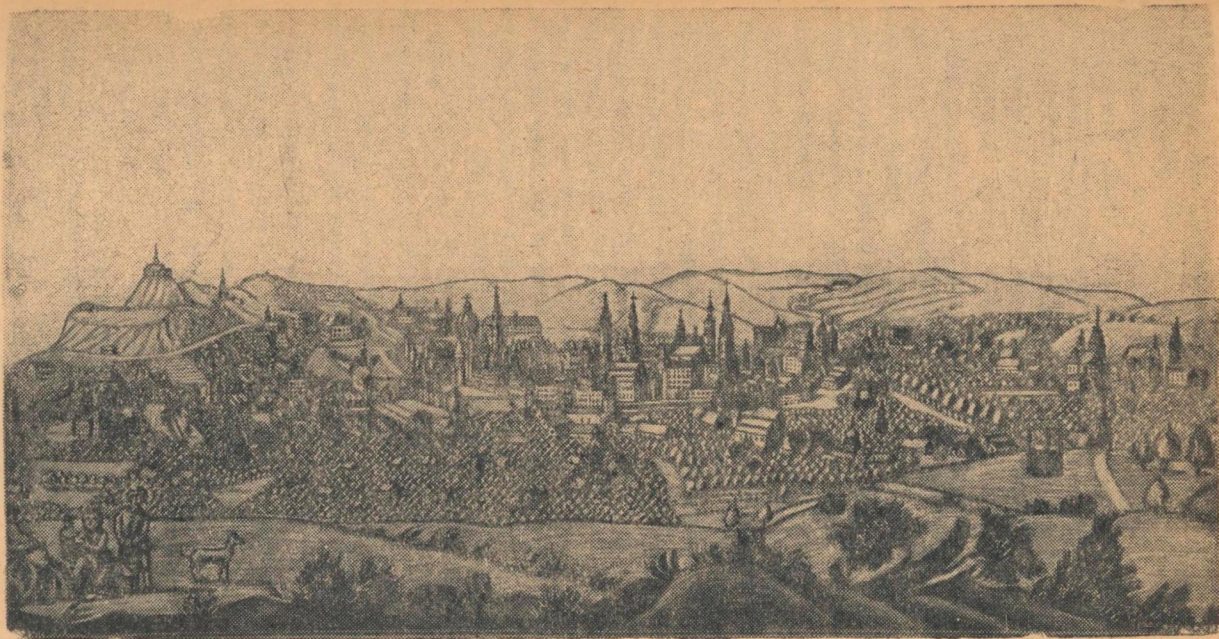
11 січня ми знову бачимо Петра в Жовкві. Тут він редагує «Універсал» — звернення до населення Речі Посполитої. Перекладений на польську мову, універсал цей друкувався у Львові і в січні того ж 1707 року вийшов у світ.

У цьому «Універсалі» Петро оголошував, що російська армія разом з польською боротиметься проти загарбників—шведів, поки ворог не буде відкинутий від кордонів Речі Посполитої, що сам він, Петро, поспішив до армії, щоб показати свою прихильність до Речі Посполитої, яка залишилася без короля.

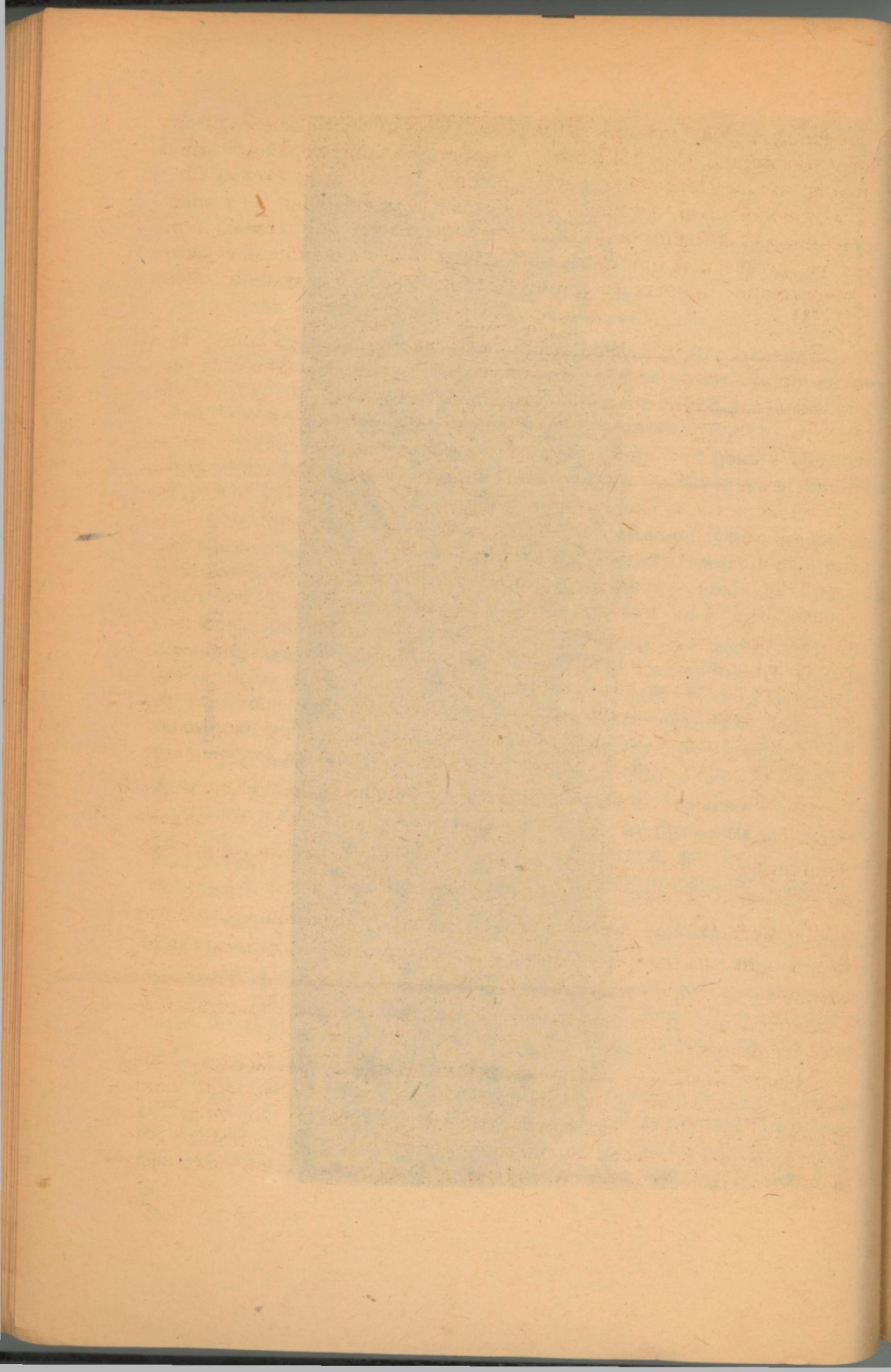
«...Нічого не шукаємо від станів Речі Посполитої — говорилося в «Універсалі», — тільки зберегти їх бажано в правах і вольностях стародавніх, ...нічого іншого не бажано, як бачити на троні польського короля... який не знаходився б у рабській залежності і насильницькому примусі короля шведського, спільного нашого і Речі Посполитої ворога»⁷¹).

Наведені вище документи повинні були розвіяти атмосферу недовір'я до російського царя, яку агенти Карла і Лещинського намагалися створити серед членів Сandomirської конфедерації. Агенти Карла поширювали чутки про намір Петра кинути своїх польських союзників напризволяще і укласти мир із шведами.

Найкращим спростуванням шведських вигадок була діяльність Петра, спрямована на зміцнення російсько-польського союзу. Петро ніколи не приховував, що вважає мир кращим за війну, але говорив при цьому, що без союзника миру не укладе.

Львів.
Гравюра XVIII століття.

Перша особа Польщі, «interrex» — Станіслав Шембек, брат його підканцлер Ян Шембек, гетьмани та інші державні діячі Польщі знали Петра уже багато років і вірили його слову.

«Вдячний єсмь, — писав Станіслав Шембек царю, — і задоволений, що з таким монархом Річ Посполита має союз, який над усі інтереси й прибутки, що могли б бути, найбільше честь і збереження вірності та цілість слави має у розумінні своєму...»⁷²).

Здавалося б, підтвердження російсько-польського союзу було не такою вже важкою справою, але Петрові та дипломатичним його співробітникам — Гаврилові Головкіну, Василю і Григорію Долгоруким, Петру Шафірову довелося витратити багато часу і енергії, щоб відновити російсько-польський союз. Більш небезпечною, ніж шведські прокламації, була поведінка групи магнатів і шляхтичів, членів Вальної ради і Сандомирської конфедерації, які дивилися на союз з Росією, як на можливість одержувати, нічого не даючи. Вони, ці, з дозволу сказати, «державні», діячі, були продовжувачами традиційної шляхетської політики, яка полягала у відмовленні сплачувати будь-які видатки і на перший план ставила не державні інтереси, а інтереси власної кишені. В той же час вони висували непомірні вимоги до свого російського союзника, серед яких не останнє місце займала вимога сплати грошей. Ці попередні зауваження необхідні для розуміння всього ходу переговорів, які почалися у січні і закінчилися тільки в останніх числах березня.

Уже 14 січня, після повернення із Львова. Петрові довелося відповідати на «Пункты» — напіввимоги, напівпрохання, подані керівниками конфедерації. Разом з «Пунктами» поданий був від гетьманів окремий «Мемориал секретный».

Не будемо розглядати всіх «Пунктов» і «Мемориала». Багато з них не викликали заперечень з боку росіян і підлягали задоволенню, але на двох пунктах ми повинні зупинитись тому, що в майбутньому ці питання набули, можна сказати, принципіального значення.

Перше з них — про постачання провіанту російській армії, яка перебувала на території Речі Посполитої. Вельможні пани вважали, що Росія, яка витратила уже величезні кошти на ведення війни і подавала значну допомогу Польщі солдатами і грішми, й далі нестиме всі витрати, зв'язані з війною, оплачува-

тиме кожний фунт хліба, що його з'їв російський солдат, захищаючи Річ Посполиту.

Але Петро вирішив відразу ж навести порядок у цьому питанні і нагадати полякам їхні зобов'язання за Нарвським договором 1704 року:

За наказом Петра, російські «міністри» Головкин і Долго-рукий відповіли, що польські вимоги суперечать умовам договору і зобов'язанню, яке дав Дзялинський в Нарві, — постачати російській армії провіант. Петровські «міністри» зауважували, що російське військо не для своєї користі у Польщу вступило, а для оборони від ворога Речі Посполитої, що не треба більше згадувати про провіант, бо «войску без того бути не можна»⁷³).

Далі побачимо, що на жаль, до цього питання довелося не раз повертатися і під час переговорів, і на засіданнях Вальної ради.

Друге питання, навколо якого також виникла жвава дискусія, стосувалося повернення Польщі захоплених Семеном Палієм Білої Церкви та інших правобережних міст.

Герой українського народу Семен Палій, очоливши в 1702 році повстання козаків і селян на Правобережній Україні, звільнив Білу Церкву від влади польських панів. Не будемо зараз викладати біографію Палія, прагнення його до з'єднання з лівобережною Україною, зрадництво Мазепи, арешт Палія, заслання його і повернення, участь в Полтавській битві і смерть на посту білоцерківського полковника. Відмітимо тільки, що визволена Палієм Біла Церква і значна частина Правобережжя ввійшли фактично до складу України, а значить і Російської держави.

Петро не віддавав Білу Церкву полякам, хоч не заперечував «прав» Речі Посполитої на правобережні міста. Це був, звичайно, момент формального порядку. Відповідь же була негативною і була обгрунтована тим, що повернення «зело опасно», дабы не вчались новейшие бунты и могут в Речи Посполитой довольно таких же... сыскаться, как Палей, которые могут на унятие свое отвратить некоторые войска, которые б проти неприятеля употреблены быть могли, как прежде чинено и с Палием...»⁷⁴).

Цю відповідь можна вважати свідченням дипломатичної майстерності Петра та його співробітників. Звичайно, магнати не могли гарантувати, що повстання не повториться і не з'явиться десь новий Палій. Найкраще, мабуть, це було відомо

Сенявському, який керував каральною експедицією проти Палія і без усякого успіху брав в облогу Білу Церкву.

Такий був обмін думок між союзниками напередодні відкриття Вальної ради.

7 лютого 1707 року Рада відкрилася. «Ведомости» вмістили докладний звіт про урочисте відкриття Львівської Вальної ради. Маршалок Сандомирської конфедерації Денгоф вітав Раду і закликав членів — за «збереження загальної вольності добру думу відправляти». Після Денгофа виступив кардинал-примас який так само говорив, щоб усі чини «вольності добре радили»⁷⁵). На відкритті Ради був присутній представник Петра — Василь Лукич Долгорукий.

15 лютого прибули до Жовкви послы Вальної ради для наради — «конференції» з петровськими міністрами. Зупинилися послы в Домініканському кляшторі.

Другого дня, 16 лютого, вони були прийняті Петром. Авдієнція проходила в дуже урочистій обстановці. Послы їхали з кляштору в замок, де жив Петро, одинадцятьма каретами. Їх ескортували «конных и оружейных с порутчиком рота». У замку зустріла послів почесна варта — «три роты солдат в платье французском синего цвету». Гаврило Головкін представив послів цареві. Представник сенату запевнив царя, що «Речь Посполитая дружбу и почтение постановленного союзу... содерживать будет».

«От стану рыцерского», тобто від шляхти, виголосив промову Томаш Замойський. «Стан рыцерский, — сказав він — взаимным к престолу вашего царского величества чрез нас отзывается почтением, имея всякую ко удержанию общих интересов и невредимую охоту. И в том надежны суть, что желания их в поданных статях изволите ваше царское величество совершенным удовольствовать решением».

Головкін як було прийнято, спитав послів про здоров'я, запросив «до царської руки» і повідомив про наказ царя «...господ послов выслушать и себе донесть ближним своим министрам».

Після закінчення церемоніалу прийому послы поїхали із замка «и в то время, — повідомляла цитована вище нами записка про посольство, — в том замку была музыка и играли на трубах и при тех трубах в политаवры, а при стоящих ротах в барабаны били, также и турская музыка при том играла»⁷⁶).

Другого дня почалися переговори. 17 лютого відбулася перша конференція, 18 — ще дві. З боку Росії виступали Гаврило Головкін і Григорій Долгорукий.

На конференціях, крім відомих уже нам питань про постачання провіанту та повернення Білої Церкви, польські представники висунули ще ряд вимог. Найважливішою серед них була вимога дозволу на вивіз товарів — лісу, зерна — до Риги, Гданська (Данціга), Королевця (Кенігсберга).

На цю вимогу послали швидко дістати відповідь: «никаких товарів в Ригу на прожиток неприятелю возить не надлежит, а во Гданск и Королевец его царское величество свободный пропуск позволяет, чтобы брал паспорта его величества»⁷⁷).

Таким чином намагання деяких магнатів, які мали в своїх амбарах багато товарного хліба, вивозить його до Риги, тобто шведам, зустріло рішучу відсіч з боку Петра.

Вивіз товарів до Гданська і Королевця був дозволений, але контролювався видачею паспортів, що давало змогу запрошувати до порядку найбільш упертих панів.

Питання про постачання російській армії провіанту не було розв'язане на конференціях 17—18 лютого і було перенесене на засідання Вальної ради.

Василу Лукичу Долгорукому, довелося багато виступати на Раді, щоб здійснити наказ Петра і схилити членів Ради виконати умови Нарвського договору.

Члени Ради, за висловом Петра, «как прибыль-убыль вод морских обходятся», тобто часто змінювали свої думки. Не чекаючи швидкого позитивного розв'язання продовольчого питання, Петро дав розпорядження Шереметеву купити хліба на тисячу карбованців. Але незабаром Долгорукому вдалося добитися сприятливого рішення, затвердженого остаточно 30 березня 1707 р., коли складено було конвенцію... «между российским послом князем Долгоруковым и назначенными от Речи Посполитой Польской сенаторами и шляхетского чина депутатами о сборе со всей Польши на квартирующие в оной российские полки хлебного провианта»⁷⁸).

Ми зупинилися так багато на продовольчому питанні, не тільки тому, що воно було важливе само по собі, а й тому, що від нього залежали добрі відносини між союзниками.

Значення конвенції відмітив Вітворт. У своєму черговому донесенні в Лондон він писав: «сенатори прийняли кілька рішень, дуже сприятливих для царя: дозволили йому, між іншим, постачати армії провіант з Польщі»⁷⁹).

Але продовольче питання не повинне заслоняти основ-

ного, кардинального питання, яке стояло перед Петром і Радою, — поновлення союзного договору.

Ще під час жовківських переговорів, у лютому, Петро звернув увагу на потребу підтвердження Нарвського договору 1704 року. Польські послы відповіли тоді, що не мають на це відповідних повноважень. Питання було перенесене на Раду. Василь Долгорукий повинен був докласти всіх зусиль, щоб відбулося «подтверждение прежнего союза и трактата, которые учинены под Нарвой с воеводой Хелминским».

Незважаючи на свої давні зв'язки і величезну енергію, Василь Долгорукий не зміг сам домовитися з членами Вальної ради. 11 березня Петро писав з Жовкви Апраксину: «о здешних ведомостях знатного не могу ничего писать понеже здесь дела польские, яко молодая брага идут»⁸⁰).

Потрібна була особиста присутність царя у Львові. Другий візит Петра до Львова в лютому (про нього див. далі) і особливо третій його візит в березні мали завданням як найшвидше укладення союзного договору.

13 березня Петро приїхав до Львова втретє і виїхав звідти тільки 20-го. Завдяки його впливу всі питання були розв'язані.

Керівники Сандомирської конфедерації і члени Вальної ради, з одного боку, і Петро, з другого, дали урочисте зобов'язання разом боротися проти спільного ворога.

«Ассекурация», підписана примасом, коронними і литовським польним гетьманами, а також сенаторами, оголошувала, що Річ Посполита не відступить від союзу, укладеного з Росією через повноважного посла Дзялинського, ні в які договори з противною стороною не вступить і буде до кінця війни діяти спільно з царем⁸¹).

Зі свого боку, Петро зобов'язувався додержувати союз з Річчю Посполитою «свято і нерушимо», не залишати її в «счастьи или несчастьи», не укладати «никаких частных договоров» з Карлом XII, але захищати «вольную елекцию» силами російських військ проти «общего неприятеля короля шведского и его единомышленников»⁸²).

Таким чином російсько-польський союз був підтверджений.

Ця подія відразу ж позитивно відбилася на ході справ у Польщі. Польські солдати і офіцери, обдурені Лешинським, переходили на бік законного уряду.

«Кілька польських загонів, — доповідав Вітворт у Лондон, статс-секретареві Гарлею, — залишивши ворожу сторону, при-

«єдналися до коронної армії. Бачучи сприятливий для себе хід справи в Польщі, государ вирішив підтримати такий настрій своєю присутністю, а тому відстрочив задуману поїздку свою до Петербурга»⁸³).

Увага, з якою ставилися в Англії та в інших європейських країнах до роботи Ради і поновлення російсько-польського договору, свідчить про те, що цей договір мав певне значення для зміцнення міжнародного становища Росії і Польщі. Останнє питання також було зв'язане з «вільною елекцією» — виборами нового короля.

Вітворт, який одержував інформацію з Жовкви від Шафірова, повідомляв, що Вальна рада у Львові ухвалила:

«1. Ні в якому разі не визнавати Станіслава за короля польського.

2. Обрати на польський престол іншу особу.

3. Визнати царя захисником вольності Речі Посполитої і вільного обрання»⁸⁴).

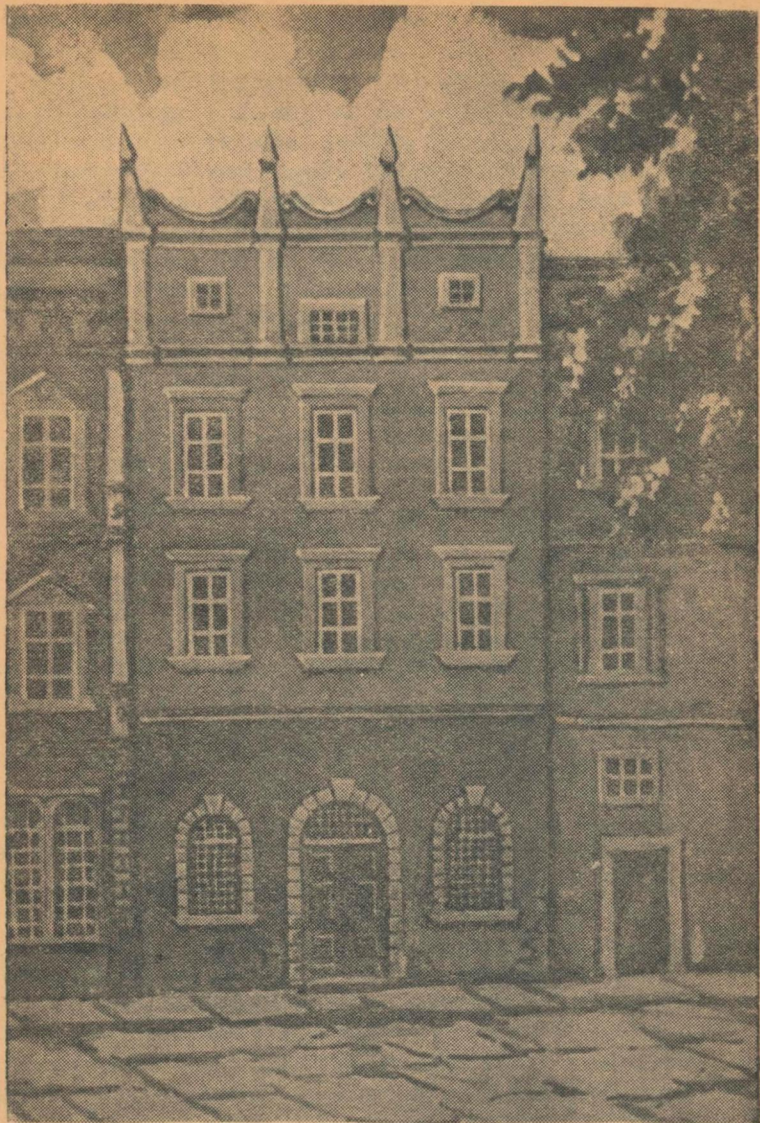
Висування і обговорення кандидатур на королівський престол забрало у Петра, його співробітників і членів Ради багато часу. Серед відповідних кандидатів було дуже мало охочих зайняти нелегку посаду польського короля.

Які ж обставини негативно впливали на настрій кандидатів? Щоб відповісти на це питання, нам доведеться зробити короткий огляд стану європейських справ у 1707 році.

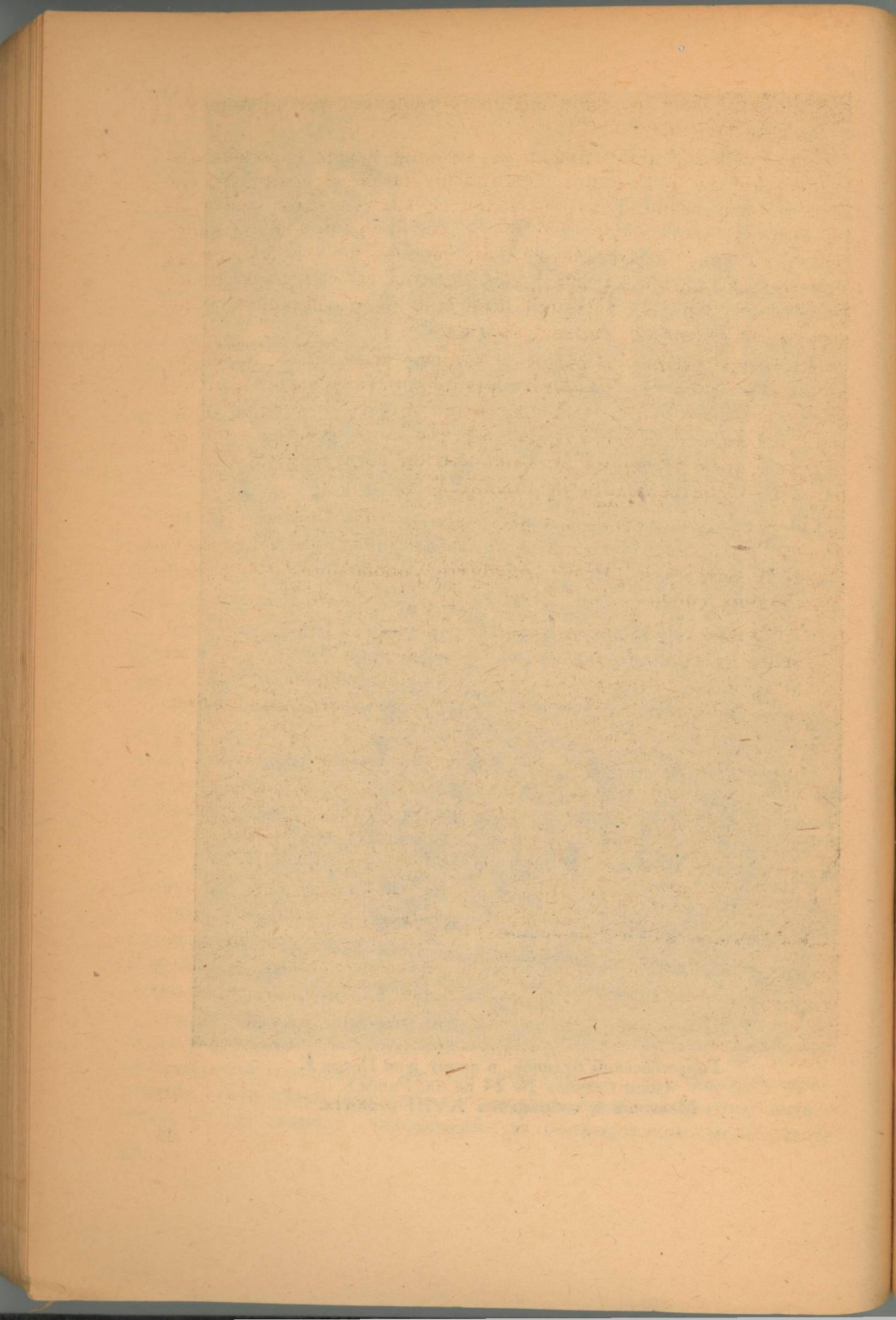
Одночасно з Північною війною йшла, між Францією з одного боку, і Австрією, Англією і Голандією — з другого — війна за «Іспанську спадщину». Вторгнення шведів, які здавна були зв'язані дружбою з Францією, в Саксонію, загрожувало союзникам значним ускладненням. Вони боялися, щоб шведський король, армія якого знаходилась у безпосередній близькості до Австрії, не перейшов на бік Франції і не продовжив свого маршруту до Відня.

Німецький імператор Йосиф Габсбург, який вважався покровителем католиків, був змушений виконати всі вимоги Карла, в тому числі дати права і привілеї протестантам, які жили в австрійській провінції Сілезія.

«Папський нунцій, який перебував при Йосифові, — розповідає Вольтер, — дуже гостро докоряв йому за те, що такий католицький імператор, як він поступився... на користь еретиків». «Ви дуже щасливі, — відповів йому імператор, сміючись, — що король шведський не запропонував мені стати

Гордонівський будинок, в якому жив Петро І,
(нині будинок № 24 на пл. Ринок).
Малюнок з зображення XVIII століття.

лютеранином, тому що якби він цього зажадав, то, признаюсь, не знаю, як би я зробив»⁸⁵).

Страх перед Карлом був дуже великий у всіх європейських держав. Англія і Голандія, настроєні загалом позитивно до Росії, з якою вели жваву торгівлю, не зважувалися навіть на дипломагичні виступи проти Швеції. Англійський уряд і королева Анна явно нервувалися і нетерпляче чекали на виступ Карла з Саксонії. Але треба також мати на увазі, що, як визнавав Вітворт, Англії і Голандії не вигідно було «відкрити царю двері до європейських справ і торгівлі»⁸⁶).

Пруський король Фрідріх I зайняв зрадницьку позицію: він погоджувався за значну винагороду (польську Прусію) приєднатися до Росії і Польщі і в той же час, як писав російський посланник у Берліні Ізмайлов, «учинил союз с королем шведским пред четырьмя летами, чего он объявляет і собственною рукою подтверждать не стыдится»⁸⁷).

Обстановка, як бачимо, складалася не на користь Польщі і Росії. Тим більше Петро вважав за свій обов'язок (це відповідало й інтересам Росії) виконати пропозиції Ради щодо міжнародних справ.

Ще в січні 1707 року поляки просили Петра, щоб він «посторонних монархов чрез своих министров изволил к сему склонить, дабы... Станислава за короля не признавали б и для того дела нарочных гонцов везде наискорее... послать изволил, особливо також и в Рим»⁸⁸).

Приймаючи цю пропозицію, Петро, в свою чергу, запропонував полякам, щоб і вони «послали нарочных со объявлением от всей Речи Посполитой к Европским Потентатам и туркам, объявляя крепкой союз с царским величеством и для того прося их, чтоб Лешинского за короля не признавали»⁸⁹).

На основі цієї домовленості ще 20 січня виїхав з Жовкви у Рим, до папи, один з видатних петрових дипломатів, князь Борис Куракін. Їхав він «без характеру», тобто неофіційно, але з дуже важливим дорученням — просити папу не визнавати Лешинського за польського короля. Цю свою відповідальну місію Куракін виконав успішно. В той же час російські повноважні представники — Ізмайлов у Берліні, Матвеев у Гаазі і Лондоні, Гюйссен у Відні робили енергійні заяви та вели відповідні до рішень Ради переговори, але домогтися невизнання Альтраншtedтського договору не могли.

«Европские потентаты» визнавали справедливість вимог Росії і Польщі, просили прийняти запевнення у завжди дружньому ставленні до Петра, але, з відомих уже нам причин, не виконували прохання Петра і Речі Посполитої. Більше того, вони один за одним визнавали Лещинського за польського короля. Раніше від інших зробив це пруський король, сподіваючись одержати деякі недоїдки зі столу Карла; пізніше, у квітні — німецький імператор, пояснюючи зроблений крок «необхідністю його в сучасних умовах». Лещинського визнали також Туреччина і Англія.

Для протидії Карлові XII та для зміцнення позиції Росії і Польщі в Європі треба було обрати такого польського короля, який користувався би підтримкою великих держав і, головне, міг би справитися з нелегким завданням керівництва Польською державою.

Вибір зупинився спочатку на синах популярного в Польщі покійного короля Яна Собеського. Під час другого візиту до Львова, який відбувався з 9 по 12 лютого 1707 р., Петро мав розмову з членом Сandomirської конфедерації і Львівської Вальної ради Шанявським, який згодився виїхати для переговорів із старшим сином покійного короля Яна — Яковом Собеським. Петро проглянув послання до братів Собеських, підписане керівниками Ради, яке Шанявський брав з собою, разом з «верючим письмом» Петра.

Яків Собеський і брати його охоче прийняли б пропозицію Ради і Петра, про що вони писали в своїх листах-відповідях. Але, врешті-решт, брати Собеські Яків і Константін відмовилися від польської корони. Причиною відмови було те, що ще до «виборів» Лещинського Карл XII передбачав зробити польським королем Якова Собеського. Довідавшись про це, Август II заарештував Якова і брата його Константіна та ув'язнив їх у замкові Кенігштейн. Обидва Собеські були звільнені внаслідок Альтраншtedтського договору, що поставило братів у певну залежність від Карла. Не беремося судити, що переважало в Собеських — вдячність до Карла чи страх перед ним. Можна думати, що останнє. Щодо третього Собеського, Олександра, то він передав вирішення цього питання своїм братам.

Другим кандидатом у польські королі був видатний полководець, італійський принц і австрійський фельдмаршал Євгеній Савойський. Петро знав його особисто. Вони познайомилися в 1698 році, у Відні. Петро високо ставив військові здібності

Євгенія, який так само високо цинив Петра і його генералів. Кандидатура Євгенія цілком задовольняла Петра, бо до певної міри полегшувала його військові праці. Проти цієї кандидатури не заперечували конфедерати і члени Ради.

В березні 1707 року, під час перебування Петра у Львові, кандидатуру Євгенія було, очевидно, затверджено, бо 17 березня Петро надіслав із Львова Євгенію листа, в якому просив вислужити свого представника Гюйссена. Гюйссен передав листа Євгенію і передав йому пропозицію прийняти польську корону.

У листах-відповідях Євгеній дуже дякував Петрові, не відмовлявся від пропозиції, але і не приймав її, Євгеній, очевидно, вагався і просив австрійський уряд бути гарантом цих виборів. У Відні ж хоч і дуже бажали посилення своїх позицій в Польщі, ще більше боялися розгнівати Карла в умовах війни за «іспанську спадщину».

Страх перед шведами домінував над усіма іншими почуттями, і у Відні вирішили, що Євгеній може скористатися з пропозиції Петра і Речі Посполитої тільки після закінчення війни. Так відпала кандидатура хороброго генерала, який все-таки злякався Карла XII.

Після того звернулися до третього можливого кандидата — семиградського князя Франціска-Леопольда Ракочі.

Ракочі, добре відомий в Польщі, погоджувався виставити свою кандидатуру, але вимагав допомоги в боротьбі проти Австрії:

«Просит себе в ползу, — писав Григорій Долгорукий своєму нобожеві Василю, — то-єсть людей в помощь проти цесаря, денег, пороху и другой амонии»⁹⁰).

Такої допомоги Ракочі Росія і Польща надати не могли. Ворог Австрії і союзник Франції, угорський претендент, продовжуючи війну проти Австрії, неминуче викликав би ускладнення в російсько-австрійських і польсько-австрійських відносинах. Останнє аж ніяк не полегшило б міжнародного становища Росії і Польщі.

Таким чином, і третю кандидатуру спіткала доля двох перших.

Так стояли справи з обранням короля. Польська корона, яку Гюйссен цілком справедливо називав «терновою короною», залишилась вакантною. На протязі кількох років — з листопада 1706 року по серпень 1709 р. — в Польщі не було короля. Значною мірою керівництво її зовнішньою політикою і збройними силами здійснював Петро.

Великою заслугою Петра щодо Польщі було саме те, що в критичний для Речі Посполитої час російський цар прийшов їй на допомогу, об'єднав усіх, хто прагнув вільної і незалежної Польщі, зумів підкорити окремі вимоги магнатсько-шляхетських груп завданням оборони вітчизни і нікому з сусідів-хижаків не дав відірвати від Польщі хоч шматок її території. А це й привело Польщу до визволення від шведських загарбників та їх ставлеників.

Петро надзвичайно серйозно ставився до виконання своїх союзницьких зобов'язань. Проте, головне завдання, якому Петро присвятив своє життя, полягало у відвоюванні старовинної російської спадщини — берегів Балтійського моря («вікна в Європу»). «Польське питання для Петра, — цілком слушно відмічає проф. Бахрушин, — існувало тільки в рамках Північної війни»⁹¹).

Питанню переможного закінчення Північної війни було підпорядковане все. Поновлення російсько-польського союзу, дипломатична і військова допомога Польщі повинні були сприяти і сприяли здійсненню Жовківського плану розгрому шведів.

V. ПЕТРО ПЕРШИЙ І ЛЬВІВСЬКЕ БРАТСТВО

Союз з Польщею не міг, проте, затушкувати того факту, що в складі Речі Посполитої перебувала Західна Україна, народ якої зазнавав національного і релігійного гноблення з боку польських панів та їхніх католицьких і уніатських посіпак.

Саме тому Російський уряд завжди звертав увагу на становище православного населення Польщі і, як міг, допомагав йому.

Так, у договорі «Вічного миру», складеному у Львові в 1686 році, стаття 9-а оголошує:

«Также договорили и постановили, что великий государь, его королевское величество церквам божиим и епископиям Луцкой, Галицкой, Перемышласской, Львовской, Белороссийской и при них Оршанской и иным игуменствам, братствам, в которых обреталось и ныне обретается употребление благочестивой греко-российской веры и всем тамо живущим людям... в той же вере оставающимся, никакова угнетения и к вере римской и к Унее принуждения чинить не велит и быти то не имеет, но по давним правам во всяких свободах и волностях церковных будет блюсти»⁹²).

Отже, як бачимо, Російський уряд брав під свій захист православне західноукраїнське населення і передовий його загін — Львівське братство.

Найстаріше на Україні Львівське братство, як і інші подібні організації виникло як об'єднання православних, української, за небагатьма винятками, національності купців, ремісників і шляхтичів.

Центром, навколо якого об'єднувалися братчики у Львові, була Успенська церква, і члени Братства були її парафіянами. Але в складі Братства були не тільки жителі Львова; були тут братчики із Замостя, Белза, Луцька, Брацлава, Києва, Чигирина, навіть з деяких міст Білорусії⁹³).

Таким чином, Львівське братство мало не тільки місцеве, але

й загальноукраїнське значення. Більше того, воно користувалося пошаною і за межами України. Його знали, цінили, підтримували з ним зв'язок і допомагали йому православні патріархи, молдавські господарі, царі московські.

Прославилось Львівське братство своєю багаторічною роботою по об'єднанню сил народу Західної України в боротьбі проти спольщення та покатоличення, своєю боротьбою за українську (руську) культуру, православну віру і права українського населення. Львівському братству належить заслуга організації значної кількості братств в інших містах і містечках Західної України, а також у львівських передмістях, де існували так звані «младенческие братства».

Львівське братство прославилось чудовими творами своєї друкарні, заснованої першодрукарем Іваном Федоровим. З братської друкарні виходили не тільки богослужбні книги, але й підручники та яскраві публіцистичні твори.

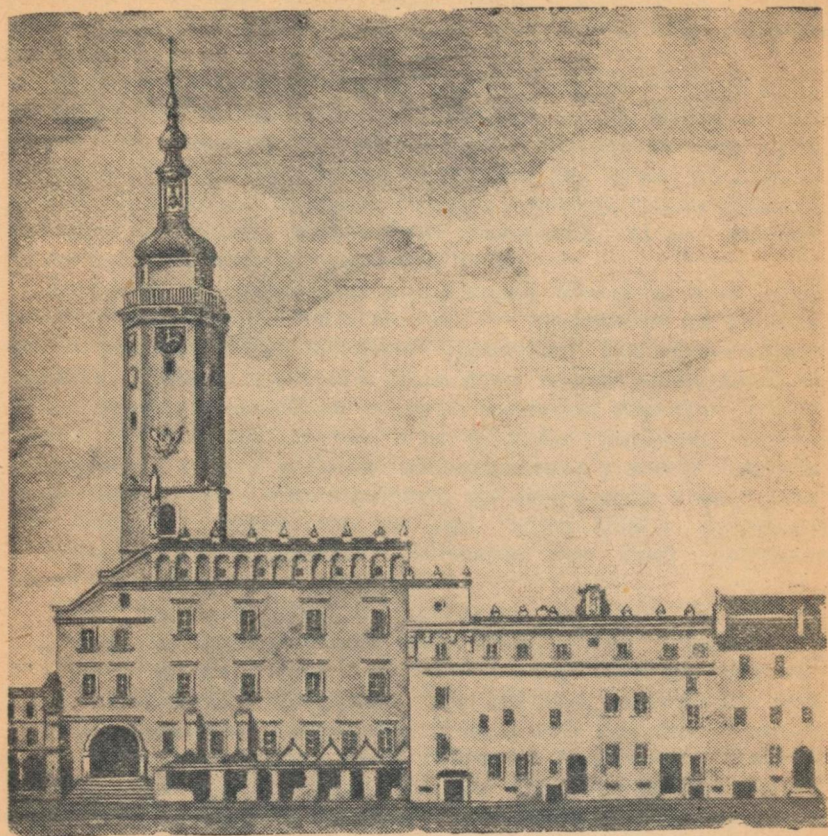
Як заклик звучали вірші, надруковані в такому, здавалося б, далекому від політики творі, як «Адельфотес» — «Грамматика доброглаголивого еллино-славенского языка»: «Мужайся, многоплеменный русский народе»⁹⁴).

Прославилось Львівське братство своєю чудовою школою, з якої брали приклад братські школи інших міст і з якої вийшло чимало видатних, добре підготовлених борців за українську культуру.

Соціальний склад Братства, особливо до кінця XVI ст., тобто до переходу в католицький табір православних магнатів, був різноманітний. Відомі, наприклад, такі братчики, як князі Острозький і Вишневецький, син якого Ярема Вишневецький був катом українських козаків і селян (син Яреми став польським королем Михайлом ІІ).

Звичайно, не Вишневецькі були справжніми діячами Братства. Ними були рядові львівські купці і ремісники, люди, які поєднували боротьбу за православ'я із захистом українців від нападок польських урядовців, світських і духовних, проти численних спроб ворогів українського народу знищити всі його права і заборонити українцям займатися ремеслами і торгівлею.

Це завдання добре сформульоване в рішенні загальних зборів Львівського братства разом з братствами Галицького та Краківського передмість, які відбулися 27 серпня 1609 року.

Львівська ратуша.
Малюнок з гравюри XVII століття.

Братчики вирішили тоді об'єднатися «в той справе, которая точит о вольности всего народу русского за потеснениями урядов и цехов ремесл вшеляких от народу польского народови русскому... Во всем единостайне, верне и неотступне до скончання права стояти, не щадячи маетностей, часу и самих себе»⁹⁵).

У цьому визначному рішенні — програмі дій — мова йшла, як бачимо, «о вольности народу русского» — про його політичні права, про боротьбу за збереження і повернення цих прав. Це була тяжка, багаторічна боротьба, яка дуже нагадувала воєнні дії, боротьба за право участі у міському самоврядуванні, за право займатися «вшелякими» ремеслами, вільне відправлення православного богослужіння та ін.

Братство, яке перебувало в справжній облозі з боку польського уряду, робило часті вилазки — зверталися до королів, які за чималий хабар видавали сприятливі для православних грамоти. Грамоти ці, проте, було дуже важко реалізувати, бо влада на місцях належала великим магнатам, воеводам, каштелянам, біскупам, магістратам, а всі ці особи і установи всіляко гальмували і просто зривали запровадження у життя королівських універсалів. Треба відмітити, що навіть деякі з православних єпископів, прихильних до унії, намагаючись зрівнятися в правах з католицькими біскупами, так само виступали проти Братства.

Тому Львівське братство прагнуло проводити самостійну церковну політику. Великого значення у зв'язку з цим набрав той факт, що ще в кінці XVI ст. Львівське братство одержало право ставропігії, тобто право безпосередньої підлеглості Константинопольському патріархові. З того часу Братство й почало називатися Львівським Ставропігійським братством. Братство добилося права обирати єпископа, при чому кандидатура останнього затверджувалася старшими братчиками і представниками православної шляхти Руського воеводства.

Львівські братчики добре розуміли велике значення для визвольного руху зв'язків і зносин з православним Сходом. Це проявилось у зносінах з Молдавією, господарі якої подавали Братству значну грошову допомогу, і, особливо, у зносінах з Російською державою. Якщо молдавські господарі залежали спочатку від Речі Посполитої, а потім від Туреччини і були обмежені в своїй допомозі, то інакше стояла справа в Російській державі, зв'язки з якою відкривали перед Братством великі перспективи.

Початок зв'язків закладений був у 1592 році, коли у Львові спинився по дорозі з Москви до Болгарії митрополіт Тирнівський Діонісій. Він порадив братчикам, які саме тоді відбудовували Успенську церкву, звернутися по допомогу до царя Федора Івановича. Митрополит дав братчикам три рекомендаційних листи: до царя, до цариці Ірини і до Бориса Годунова. До цих листів Братство приєднало власну чолобитну до царя і лист до впливового дяка посольського приказу Андрія Щелкалова. Братство просило в царя золота для позолоти «Царських врат», церковного одягу, ікон і деяких священних книг. Посли братства — священик Михайло, братчики Лука Губа, Микола Добрянський та Іван Пятницький — зустріли в Москві дуже теплий прийом. Цар Федір Іванович подарував Братству п'ять сороків соболів і п'ять сороків куніць на побудування храму, 50 угорських золотих для позолоти «царських врат», 25 карбованців на «причет церковный» і 10 карбованців на госпіталь. Допомога ця на той час була дуже значна. Цар обіцяв не забувати Братство і надалі. В ознаменування цієї події на куполі відбудованої Успенської церкви зображено було герб Російської держави і зроблено такий напис: «Пресветлый цар и великий князь Моск-России Феодор Иванович был благодатель церкви»⁹⁶).

Протягом XVII століття, особливо в другій його половині, зв'язки Львова з Московією стали систематичними. Львівське братство дедалі більше потребувало допомоги Москви, і не тільки матеріальної, але й політичної, бо, бачучи прагнення Західної України до возз'єднання з Україною Східною і Московською державою, польські королі намагалися за допомогою унії підкорити собі західноукраїнське населення.

Московський резидент, тобто посол в Речі Посполитій, Борис Михайлов повідомляв у Москву, що, будучи у Львові, він зустрів тут «старого чоловіка дуже поважного вигляду, який оголосив, що він шляхтич руської віри ім'ям Папара (очевидно, це — Юрій Папара, що був багато років старшим братчиком. — Г.Г.)». Папара розповів Михайлову, що він «бував у Москві ще за царя Михайла... а при державі царя Олексія Михайловича на протязі багатьох років повідомляв про всі таємниці боярина Матвеева і... його службою Київ залишився у царській стороні»⁹⁷). Папара звичайно перебільшував свої заслуги, але цілком імовірно, що саме у Львові, де затверджено було в 1686 році «Вічний мир», львівські братчики мали змогу допомогти московським дипломатам. Згадаємо також, що за умовами

«Вічного миру» Київ остаточно відходив до Московської держави, а православне населення Польщі, про що ми згадували вище, оголошувалося під захистом Росії.

У тому, що Папара бував у Москві, не було нічого дивного. Подорожі братчиків, розпочаті в XVI столітті, продовжувалися і пізніше. У 1673 році до Москви вирушили члени «младенческого» Івано-Богословського братства. В складі делегації були ігумен Йосиф Творинський, братчики Іван Городецький і Микола Папара.

«Приволоклись мы со Львова, — писали вони у чолобитній, — к тебе, великому государю к Москве бити челом тебе великому государю о милостыне на церковное строение...»⁹⁸).

Як завжди, львов'яни одержали тоді значну матеріальну допомогу — 40 куніць, 57 карбованців грішми.

Візити західноукраїнських православних діячів до Москви продовжуються за Петра. 22 січня 1700 р. приїхав до Москви «львовского уезду Креховские пустыни наместник Иосиф». Є відомості, що і Петро бував у Крехові. Можливо, що був він там у 1698 р., під час повернення із закордонної подорожі, і в такому разі «наместник» Йосиф приїхав до Петра, як до старого знайомого. Можливе й інше припущення, що цар відвідував Крехів, живучи у Жовкві, від якої до Крехова всього декілька кілометрів.

Приїхавши до Москви, Йосиф подав Петрові досить велике «прохання», з якого видно, що Московські царі і раніше щедро «жалували», тобто подавали велику допомогу цьому, добре відомому у Західній Україні монастирю, який був одночасно одним із значних культурних центрів. У цей свій приїзд представники Крехова одержали: «денгами тринадцать рублей, соболей на двадцать рублей, комки адомашки 10 аршин, дву человеком старцам денег по 6 рублей, да соболями по 17 рублей; служба 2 рубли, сукно амбурское... на милостыню и на церковное строение соболями на 50 рублей»⁹⁹).

Але набагато більше значення, ніж допомога матеріальна мала допомога дипломатична, спрямована на поліпшення становища православного населення в Польщі.

Союз Росії з Польщею, особистий вплив, що його, без сумніву, мав Петро на Августа II і на всі польські справи були сприятливими для населення Західної України, допомагали йому успішно відбивати напади католиків і уніатів.

Петро вимагав неухильного виконання договору «Вічного миру», особливо в тій його частині, яка стосувалася становища православного населення.

Нам відомі відповідні дипломатичні ноти Петра від 29 лютого 1700 року, 31 січня 1703 року, 7 грудня 1705 року.

Безперечно, саме під впливом Петра видає Август ряд універсалів і грамот, які надавали православному населенню значних прав та до певної міри захищали українців і білорусів від національно-релігійного гноблення.

Тричі в червні 1700 року підтверджує Август II привілеї Львівського братства, причому особливим рескриптом пропонує найбільш завязтому уніатові Йосифу Шумлянському, щоб той «братство греческого обряду Львовське ставропигиальное к униї насильно не принуждал»¹⁰⁰).

Користуючись підтримкою деяких магнатів і магістрату, Шумлянський не виконав наказу короля. Навпаки, 29 червня 1700 року, за допомогою жовнірів він вдерся в Успенську церкву і поставив там свою кафедру. Братчики знову звернулися до Августа, який негайно надіслав Адамові Сенявському, що був тоді львівським старостою, категоричну вимогу винести з Братської церкви уніатську кафедру:

«Великую видячи кривду, безправя и обиду и уйму прав коронных о волном держании верой своей народови Русскому», Август наказав Сенявському, щоб той «яко староста Львовский... повагою своею старостинною... увспирати рачил и в увсем... в отданию отобраное церкви и выпровожанию из ней катедры истотне привел»¹⁰¹).

Сенявський енергійно взявся до виконання королівського наказу і незабаром Шумлянський разом із своєю кафедрою змушений був залишити Братську церкву. Ця подія, що сталася в лютому 1701 року, була, безперечно, проявом впливу Петра на уряд Речі Посполитої.

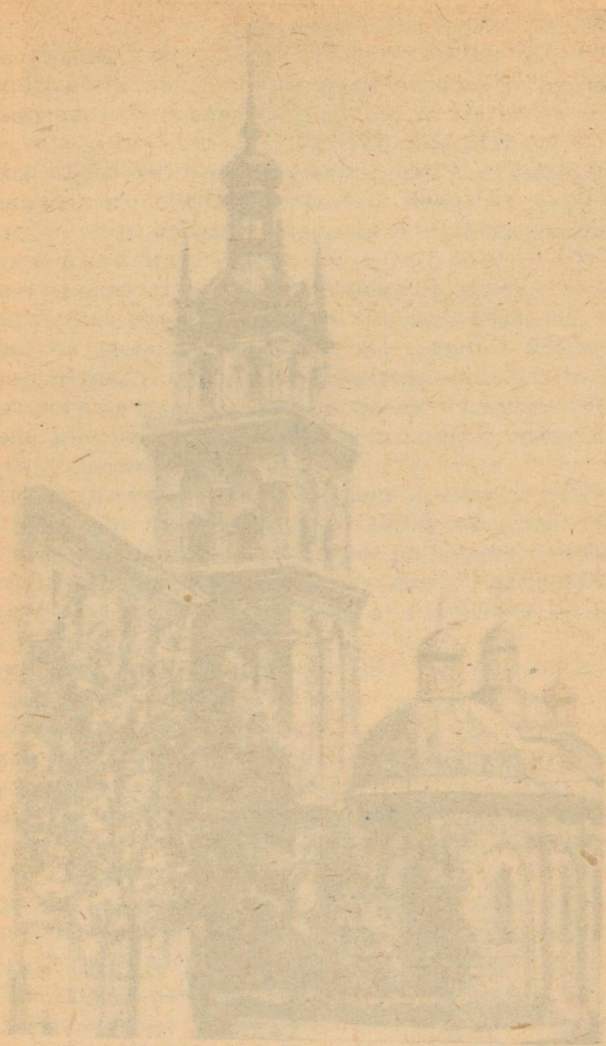
Становище українського населення поліпшувалося і в наступні роки. Українці-львов'яни одержали право займати деякі посади.

Українські люди були приємно вражені таким станом речей. Проповідник і духівник Львівського братства Самуїл Красуський писав 5 березня 1702 року своєму приятелю проповідникові Києво-Печерської лаври Силуанові Озерському: «...були ми малими хлоп'ятами, а зараз нам і за стіл з людьми дозволяють сісти, і посади Русі роздають, чого у Львові до цього часу не бувало. Правда, не шукали ми цього і не сподівалися, щоб нас так поважали; коли так, то з неба допущено, щоб Русь поважали. Чому ж русину з поляком не їсти разом хліба»¹⁰²).

Трохи алегоричні вислови Красуського знов таки свідчать

Успенська церква у Львові.

Успенский собор в Москве

про вплив Російського уряду і особисто Петра на польський уряд.

Звичайно, пільги і привілеї, були «не з неба допущені», а стали наслідком відповідних листів і нот Петра, наслідком (хоч і посереднім) союзу Росії з Польщею у Північній війні, спільної їх боротьби проти Швеції.

Тому не дивно (про це ми згадували не раз), що російсько-польський союз знаходив у Західній Україні багато прихильників, насамперед, серед українського населення.

Православне населення Львова брало найактивнішу участь у Львівській обороні 1704 року. І репресії шведів, як ми бачили, спрямовані були насамперед проти Львівського братства, каса якого була цілком спустошена генералами і комісарами Карла XII. Якщо Львів, за свідченням його істориків, був настільки пограбований шведами, що це відчувалося протягом десятків років, то найбільше це стосувалося українського населення.

Перебуваючи у Жовкві та відвідуючи Львів у 1707 році, Петро не міг не знати про становище Львівського братства. Цілком імовірно, що Петро відвідував під час перебування свого у Львові Успенську церкву, чудовий архітектурний пам'ятник, в будівлянні якої брав участь цар Федір Іванович. Адже відомо, що Петро досить акуратно ставився до виконання своїх релігійних обов'язків, а перебування його у Львові припадало якраз на неділі з їх обов'язковими церковними службами.

Цілком зрозуміло, що Львівське братство з надією дивилося на Петра. Делегація Братства відвідує Петра, б'є чолом, просить допомоги. Петро негайно відгукнувся і пожертвував Львівському братству значну суму грошей. За його прикладом Олександр Меншиков, командуючий російською кавалерією і права рука царя, дав Братству 300 золотих, а Гаврило Головін, майбутній канцлер — 100 золотих^{103*}).

*) Д. Зубрицький, автор «Летописи Львовского ставропигиального братства» називає ще одного жертвувача — Ігнатовича, але людини з таким прізвищем не було серед співробітників Петра. Ігнатович — це мабуть відомий петрівський дипломат Ємельян Ігнатович Українцев. На Україні, як відомо, ім'я по-батькові часто перетворювалося на прізвище. Українцев жив у Львові пізніше, в 1708 році, коли був резидентом при Польському дворі (тобто при Шембеку і Сенявському). Про зв'язки Українцева з Львівським братством свідчить «помянник» Братства, в якому поминається «Род и дом пресветлейшего и державнейшего... царя Петра Алексеевича... министра вельможного господина Емелиана Игнатьевича Украинцева року 1708 марта 22 дня, когда его милость был послом и комиссаром в Речи Посполитой» (Архив Юго-Западной России, ч. I, т. XII стор. 499).

Велике значення для Братства мав дозвіл Петра продавати без мита по всій Україні продукцію Братської друкарні — головне і постійне джерело прибутків Братства.

Грамота Петра, видана з цього приводу, оголошувала: «об'являем чрез сие войск наших генерал-фельтмаршалу, и генералом и протчим команду имеющим, а Малороссийских наших войск гетману и наказным у него региментарем, також высоким и нижним офицерам и рядовым: дабы посланных изо Львова от Братства храма Успения Пресвятыя Богородицы, когда пошлютца на Украину в наши царского величества Малороссийские города два или три человека с церковными на продажу книгами и ради собирания милостыни для украшения того храма и их с теми книгами до Малороссийских городов через те места егда им случитца ехать где войска наши обретаютца пропускать без задержания не чинячи в пути их озлобления; а коли они приедут в Малороссийские города и вышереченному гетману и наказным у него региментарем о бытии их в Малороссийских городах и отпуске их попрежнему зарубеж до Львова велеть учинить по нашему царского величества указу и по своем рассмотрении. Дан главным нашим стану у Жолкве за нашего царского величества печатью февраля 28 дня 1707 года»¹⁰⁴).

Завдяки допомозі Петра Братство трохи зміцніло після шведського погрому і видрукувало навіть «Псалтыр», який вийшов у 1708 році.

Величезне значення мав також самий факт перебування Петра і російської армії в Західній Україні. Навіть Шумлянський, цей завжди активний уніат, припинив на деякий час свої запеклі атаки проти Братства. Дуже показовим було звільнення Сенявським Братського будинку від усяких міських повинностей. Можна сміливо сказати, що вперше за довгі десятки і навіть сотні років населення Західної України, під час перебування тут Петра, відчувало себе вільнішим, могло не боятися національних та релігійних утисків. Адже Петро, наскільки дозволяли обставини, підтримував єдиновірний народ Західної України і допомагав йому.

Тоді не прийшов ще час для возз'єднання Західної і Східної України в єдину державу. Тільки в нашу героїчну епоху, завдяки допомозі великого російського народу, відбулася ця знаменна, давно бажана подія в житті народу багатостраждальної Західної України. Здійснилося споконвічне прагнення Львова до Києва і Москви, яскравим прикладом якого були зв'язки

Львівського братства з Петром Першим під час перебування його у Західній Україні.

Закінчуючи огляд цих зв'язків, ми повинні звернути увагу ще на те, що бойовій підготовці російської армії повинно було сприяти перебування на землях Західної України. Російські солдати були тут на землі, де люди розмовляли близькою рідною мовою, де церковна служба відбувалася за православним обрядом, де народ ставився до росіян з великою симпатією. Російські солдати не могли почувати себе чужими там, де народ називав свою землю Руссю, а себе русинами*).

*) Цікаво відмітити, що ще до приїзду Петра у Жовкву представники російського командування допомагали західноукраїнському населенню. 24 грудня 1706 року Меншиков від імені Петра видав грамоту Угорницькому монастирю (Угорники біля Теребовлі), в якій оголошував про прийняття монастиря під царську «высокою протекцию» (А. С. Петрушевич, Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Литературный сборник, Львов, 1874, стор. 45).'

VI. ПІСЛЯМОВА

Наприкінці спинимося коротко на наслідках перебування Петра Першого і російської армії у Західній Україні, на тому, як було реалізовано Жовківський стратегічний план та поновлення союзу з Польщею.

Насамперед, слід відмітити, що Петро та його співробітники цілком правильно визначили шляхи шведського наступу. Головні воєнні дії розгорнулися спочатку в Білорусії.

Згідно з наказом Петра, білоруське населення закопувало хліб, спалювало хати, йшло в ліси. Меншиков повідомляв в одному листі Головікіна, що шведи «мучат, вешають і жгут мужиков, дабы ямы хлебные показывали... утеснение убогих людей невозможно довольно описать»¹⁰⁵).

Під час окупації Могилева шведи вкрай пограбували жителів і по-звірячому їх мордували — «в sklepi и погребѣ сажали, мучили голодом, в холодную воду нагих сажали, на балках под потолками завешивали и разными новыми мучениями мучили»¹⁰⁶). У Вітебську шведи грабували церкви, здирали з ікон срібні оклади. Місто Шклов було настільки зруйновано, що довелося його перенести на нове місце.

Жорстокі репресії тільки посилювали ненависть народу до загарбників. Шведи просувалися по спустошеній країні, де дістати провіант і фураж було неможливо.

«Є полки, — свідчив сам Карл, — які три тижні не мали хліба»¹⁰⁷).

Внаслідок голоду і супутника його — хвороб шведські солдати вмирали сотнями. В самому тільки Могилеві померло 4000 шведів. У багатьох ротах із 125 чоловік, які були в них на початку походу, залишилося по 30-40 чоловік. На шляхах, якими йшли шведи, за повідомленням одного з російських генералів, «везде пометано больных живых многое число, такожде и мертвых пометано многое ж число»¹⁰⁸).

З величезними труднощами просувалася шведська армія. Пройшовши Білорусію, Карл переконався в тому, що пробитися

до Смоленська неможливо. Навколо горіли підпалені села — діяв Жовківський план.

«Вся місцевість навколо була в огні, — говорить шведський історик Стілле, — обрій оперезувався палаючими селами, повітря було так наповнене димом, що ледве можна було бачити сонце; спустошення поширилося вже до Смоленська»¹⁰⁹).

Селяни-партизани нападали на шведів, знищували загарбників.

«Найшкідливішою була для шведів, — говорить один з біографів Карла XII, — ворожість жителів, які ховалися за деревами і підстрілювали солдат. Одного разу сам Карл ледве не був підстрелений таким чином»¹¹⁰).

Летючі загони українських та яїцьких (уральських) козаків безперервно непокоїли шведів, нападали на ворожі тили, діяли на комунікації ворога.

Шведи були охоплені жахом перед раптовими ударами російської кінноти. Солдатам заборонялося відходити від табору. Козаки вдало полювали на «язиків» і не одну сотню шведів захопили в полон.

Один з «язиків» посвідчив на допиті, що «от страха они (шведы. — Г. Г.) принуждены были лошадей не расседлывать, не вознуздывать, отчего многие лошади от бескормицы и не пойла попадали»¹¹¹).

Перебуваючи в Могилеві, шведи не могли навіть провадити фуражування в передмісті Могилева — Луполові. Російські кіннотники переправлялися на правий беріг Дніпра і нападали на шведських фуражирів.

Дії петровської кінноти і партизанів-селян проти шведських тилів, виснажування противника раптовими і швидкими ударами — все це було, звичайно, здійсненням Жовківського плану.

Через ці напади шведська армія не могла більше затримуватися у Могилеві, хоч саме сюди мав прийти з Риги допоміжний корпус Левенгаупта з провіантом і боеприпасами, в яких шведи відчували гостру потребу.

Учасник походу, шведський історик Адлерфельд свідчить: «Карл XII змушений був відступити з Могилева до прибуття Левенгаупта тому, що квартирне розташування шведів увесь час зазнавало нападів нерегулярних військ і летючих загонів»¹¹²).

В той час, як летючі загони виснажували армію Карла безперервними нападами, головні російські сили, майстерно маневруючи, закривали перед шведами найважливіші комунікації і примушували їх робити довгі, тяжкі переходи по лісах і болотах

Білорусії. Як зазначалося вище, пробитися до Смоленська шведи не змогли.

Протягом серпня-вересня 1708 року відбулося кілька сутичок російських частин із шведськими авангардами. Утримуючись від генеральної баталії, Петро, проте, завдав шведам кілька міцних ударів. 30 серпня 1708 року біля с. Добра російські війська зайняли міцну позицію, прикриту з фронту рікою Біла Натопа, на якій збережені були мости, щоб мати можливість переходу в наступ.

Шведська армія була розташована на правому березі річки Чорна Натопа, біля містечка Молятичі. Звідси Карл вислав загін Рооса із завданням обійти лівий фланг росіян та перерізати дуже важливий шлях на Смоленськ.

Місцеві селяни повідомили російське командування про просування шведів. Петро вирішив використати ізольоване становище Рооса, і Голіцин одержав наказ атакувати цей загін 8 батальйонами. Пфлуг повинен був підтримати атаку з 30 ескадронами драгунів. Операцію було проведено дуже вдало. Загін Голіцина переправився через річки Біла і Чорна Натопа і цілком раптово атакував шведів.

«По двухчасном непрестанном огне, — писав Петро Меншикову про бій при селі Добра, — Голицын и Флюк неприятелей сбили с 3000 трупов, кроме раненых положили, знамена и прочее подобрали. Потом король шведский сам на сикурс пришел, однако ж наши отошли от них кроме разорення строю (тобто у повному порядку. — Г. Г.). Надежно вашей милости пишу, что я как и почал служить такого огня и порядочного действия от наших солдат не слышал и не видел (дай боже и впредь так) и такого еще в сей войне король шведский сам не видал»¹¹³).

Бій при с. Добра, де шведи втратили 3000 чоловік, вдалі для росіян сутички, які коштували шведам 1600 воїнів, сміливі дії петровської кавалерії (наприклад, рейд 500 драгунів і 700 козаків на Могилів), нарешті, найміцніші укріплення на річках Віхрі та Городній на дальшому шляху до Смоленська, що їх шведи не наважувалися штурмувати, — все це, звичайно, елементи стратегічного плану, принципи якого розроблені були Петром у Жовкві в 1707 році.

14 вересня 1708 року шведська армія залишила Білорусію. Карл повів своє військо на Україну, куди притягувала його зрада Мазепи, а в зв'язку з цим — можливість постачання армії провіанту і фуражу. Карла притягувала також на Україну можливість, як вважалося йому (це зв'язано було з відомими

уже нам планами шведського наступу) швидкої допомоги з боку шведського корпусу Крассау і заколотників Лещинського.

На Левангаупта було мало надій. Трохи пізніше, в Білорусії петровський летючий корпус «Корволант» — дітище Жовківського плану — завдав тяжкої поразки корпусові Левенгаупта. Це була славна битва під Лісною, яку Петро назвав «матір'ю Полтавської баталії». Шведи втратили всі запаси, які віз з собою Левенгаупт, самий його корпус був розгромлений ущент.

Ще ширше, ніж у Білорусії, розгорнулася народна війна проти шведських загарбників на Україні.

Спроби Мазепи підняти український народ проти російського зазнали, та й не могли не зазнати, повного провалу. Мазепу добре знали на Україні, як ворога селян, як ката славного Палія, як помічника польських панів. Зв'язаний із Станіславом Лещинським, Мазепа, як відомо, хотів передати Україну у васальне володіння Лещинському, тобто визнавав владу Карла XII.

Багаторічна боротьба російського і українського народу проти спільних ворогів, зокрема проти польських панів і шведів, ясні, мобілізуючі грамоти Петра, релігійна і національна спорідненість — ось причини, чому населення Західної України, відразу ж виступило проти шведських окупантів.

У зв'язку з цим великий інтерес серед багатьох подібних документів становить лист жителів міста Новгород-Сіверська до Петра.

«Яко от чина духовного, — писали вони, — тако от мирского, все единостайно и единомушно так товариство войсковое, як теж люди посполитые... за православного монарха и за милую Малороссійскую всего края нашего отчизну... даже до смерти против неприятелей наших ку отпору... готовыми обещуем бути»¹¹⁴).

Ця заява не була тільки урочистою декларацією, «Товариство войсковое» — козаки, «люди посполитые» — селяни, все українське населення піднялося на війну проти загарбників.

Уже під час свого просування до Стародуба шведи зустріли рішучий опір з боку українського населення, яке за наказом Петра спалювало хати, закопувало хліб, йшло в ліси або в укріплені міста. Козаки Стародубівського полку «над неприятельскими людьми... поиск учинили и немалое число в полон взяли»¹¹⁵).

Разом з українськими козаками билися російські драгуни. Завдання їх полягало не тільки у бойових операціях, але й у підтримці місцевого населення — «для обнадеживания здешним жителям», як було сказано в інструкції з цього приводу.

Спроба шведів захопити Стародуб, Мглин та Почеп, через які йшов важливий шлях на Брянськ — Калугу — Москву, не вдалася.

З великим задоволенням писав Петро Апраксін: «неприятель был у Стародуба и всяко трудился своею обыкновенною прелестью, но малороссийский народ так твердо стоит, что больше не надо от них требовать»¹¹⁶).

Коли шведський загін намагався атакувати Мглин, він був відкинутий від нього місцевим гарнізоном, що складався з козаків та селян. «Шведов пришедших под городок Мглин, — розповідає український літопис, — много побито и с города прогнано»¹¹⁷).

Слідом за Мглином дають відсіч шведам багато інших міст України, які іноді не мали міцних укріплень, але героїчно трималися проти окупантів.

Так зробили жителі Пирятина, які під час нападу шведів «мужественно против оных стояли и в город не пустили и многих шведов побили и в полон взяли»¹¹⁸), так зробило населення містечка Недригайлова, яке замкнулося у фортеці і заявило, що шведів «в город не пустят, скорее смерть примут»¹¹⁹), так було в Смілі, Тернах та в інших містах і містечках України.

Укріплені, згідно з Жовківським планом, міста виконали велику роль у справі активної оборони Української землі. Тисячі солдатів і офіцерів втратила шведська армія під час штурму міст. Особливо великі втрати були при облозі Веприка, гарнізон його складався всього тільки з півтора тисячі солдатів і козаків, але на оборону свого міста вийшло все населення. Понад 1200 чоловік втратили шведи, штурмуючи Веприк; фельдмаршала Реншильда було контужено, багато офіцерів вбито або поранено.

«Втрати при штурмі Веприка, — визнає шведський історик Стілле, — можна порівняти із втратами у великій битві. Особливо прикро було шведам, що вони втратили при цьому цвіт свого офіцераства»¹²⁰).

Не менше втрат зазнавало шведське військо від ударів партизанів-селян та летючих козачих і драгунських загонів.

Англійський посланик при дворі Карла XII Джеферіс, який зробив разом із шведською армією похід на Україну, доповідав у Лондон: «я вважаю, що ці люди (мова йде про українське населення. — Г.Г.) більше прихильні до москвитян, ніж до шведів, Багато селян збираються купами шкоду нам чинити»¹²¹).

Свідчення Джеферіса підтверджує придворний історик Карла Адлерфельд. «Ми несподівано, — каже він, — змушені були

весь час воювати як з ворогами з жителями того краю, куди ми ввійшли»¹²²).

12 жовтня 1708 року Федір Бартенев повідомляв Меншикова, що українські козаки й селяни «компаніями ходят и шведов зело много бьют и в лесах дороги 'зарубают»¹²³).

У записові за листопад 1708 року «Журнал» Петра відмічає: «Черкасы (українці. — Г. Г.). мужики в некотором месте при Десне стоящем с полтораств человек шведов порубили и в полон взяли»¹²⁴).

Жорстокі репресії, що їх застосовували шведи за наказом Карла до українського населення, масові вбивства мирного населення, під час яких окупанти не щадили й дітей, посилювали партизанський рух. Узимку 1708-1709 рр. вся Україна охоплена була повстанням. Дуже яскраво розповідає про це український літопис:

«Того же року малороссияне везде на квартирах и по дорогам явно и тайно шведов били, а иных живых к государю провозили, разными способами бьючи и ловлячи блудящих, понеже тогда снеги великие были и зима тяжкая морозами, от которых шведов премного погинуло; а хотя от войска какие шведы удалялись, то тот уже и следу не зискал... то ж чинили шведом и за фуражем издичим и оттого много войска шведского уменьшилося»¹²⁵).

Легкі частини російської армії, серед яких були українські козаки вели весь час «малу війну» проти шведів, виснажуючи ворога, не даючи йому найменшої можливості добувати провіант і фураж.

Населення окупованих українських міст чекало тільки слушного часу, щоб виступити проти шведських загарбників.

Коли виділений для рейду по шведських тилах російський загін — «деташемент», як називали його у той час, атакував шведів біля м. Рашівка, до атакуючих негайно приєдналися озброєні жителі містечка. Ворожий гарнізон, що складався з німецького драгунського полку*), був майже повністю захоплений у полон, разом із командиром полку Альфенделем. Полонений полковник відверто заявив, що він «от здешних обывателей никакой склонности не видел, так же и во время нынешней атаки жители тамошние немалое число... войск их побили»¹²⁶).

Таким чином, рашівці подали цілком реальну допомогу наступаючому російському загонові.

В липні 1709 року, напередодні Полтавського бою, час і міс-

*) У шведській армії були найманці—німці.

це якого визначив Петро, а не Карл, напередодні «баталії главної», шведська армія перебувала в дуже тяжкому становищі.

Вітворт, який дуже уважно стежив за подіями російсько-шведської війни, подає в одному із своїх донесень до Лондона цікавий лист свого київського кореспондента генерал-майора Гордона. Останній писав Вітвортіві, що «на думку найкращих суддів, справи шведів в безнадійному стані: їм може допомогти хіба з'єднання з королем Станіславом, якщо він приведе підкріплення, достатні для того, щоб змінити становище»¹²⁷).

Оточена з усіх боків російсько-українськими військами, шведська армія втратила внаслідок «малої війни» — невід'ємної частини Жовківського плану — понад третину свого складу.

Шведський король довго і марно чекав на допомогу із Заходу — від Крассау і Лещинського. Дарма надсилав він гонців до Станіслава, щоб, за висловом Джеферіса, «закликати його служити королю шведському», — більша частина цих кур'єрів захоплена була російськими драгунами або українськими козаками.

Крассау і Лещинський не могли допомогти Карлові, якби вони навіть дуже того хотіли. Польська армія під командуванням Сенявського і литовська, керована Огінським, стійко трималися проти 8-тисячного корпусу Крассау і кількох тисяч заколотників Лещинського.

Тепер, у вирішальні місяці 1709 року, виявилися наслідки великої праці, яку виконав Петро під час свого перебування у Західній Україні.

Ухвали Львівської Вальної ради, поновлення союзу з Річчю Посполитою забезпечили російський тил від нападів Крассау і Лещинського, які самі весь час відчували атаки мобільних частин Сенявського і Огінського.

Зв'язок російської армії з польською і литовською підтримувався весь час. Петро не раз видавав грамоти-універсали до польських і литовських солдатів та офіцерів із закликом бути вірними союзів з Росією.

Із свого боку, керівники Польської держави, гетьмани і сенатори зобов'язувалися боротися проти шведів, не шкодуючи життя. Збереглася «присяга, какову учинили на генеральном съезде в Новогородке, господа сенаторы и прочие чины великого княжества Литовского в верности своей к его царскому величеству декабрия в второй день 1707 года»¹²⁸).

Дії армії Сенявського проти заколотників Лещинського були вдалі: 21 листопада 1708 року Сенявський наголову розбив вій-

ська Лещинського, якими командував Потоцький. Переможці захопили 4 гармати, 4 мортири, близько тисячі полонених.

У січні 1709 р., на просьбу Сенявського, Петро надсилав йому на допомогу шість полків — три піхотних і три драгунських. У Києві до піхоти та драгунів приєдналося три козачих полки: Білоцерківський, Чигиринський та Корсунський. Наприкінці квітня цей корпус з'єднався з польсько-литовською армією.

18 травня 1709 року відбулася битва об'єднаної російсько-польсько-литовської армії із заколотниками Лещинського, якими тепер командував Сапега. Заколотники зазнали цілковитої поразки. Бій відбувся недалеко від міста Броди. Російські полки зненацька атакували противника і примусили його тікати. Кіннотники Огінського переслідували втікачів.

«Ведомости» від 13 червня повідомляли: «гетман Огинский за побеглым неприятелем сильную партию того же числа в погоню послал и мая в восемнадцатый день послання оная партия Огинского гналась... даже за Сокол и при Крылове чрез Буг-реку к Дубинке оных прогнали и по скаске полоняников (тобто за свідченням полонених Г. Г.)... что от корпуса... более двух тысяч человек пропало и двадцать седьм знамен да один штандарт взяты из которых наши четырнадцать знамен получили и многих знатных ротмистров... а большая часть немецких офицеров драгунских и рейтарских побито...»¹²⁹).

Розгром загону Сапегі, найміцнішого з'єднання заколотницької армії, значно посилив позиції польсько-литовської армії, яка спільно з російськими військами продовжувала наступ проти Крассау і решток заколотників Лещинського.

Так, російсько-польський союз, поновлений і зміцнений на Львівській раді, витримав випробування 1707-1709 рр. Ухвали Львівської ради, заходи, які були з ними зв'язані, відіграли позитивну роль у здійсненні Жовківського плану, бо забезпечували тил і фланг російської армії, не дали можливості Швеції захопити союзу нам Польщу і перешкодили шведському вторгненню на Україну з боку Волині.

Можна з певністю сказати, що поновлення російського союзу у Львові 30 березня 1707 року було одним з факторів, який сприяв ізоляції шведської армії і полегшив її розгром.

* * *

Весною 1709 року шведи почали облогу Полтави. З Полтавою зв'язував Карл свої останні надії.

Велике було стратегічне значення Полтави. Вона лежала на

старовинному Муравському шляху. З неї йшли шляхи на північний схід до Білгорода і Москви, на південь до Запоріжжя і Криму, на захід — до правобережної України і Польщі.

В Полтаві сподівався Карл перепочити, дочекатися допомоги. В Полтаві знаходилися значні запаси продовольства, в якому відчувала гостру потребу голодна шведська армія.

Гарнізон Полтави був невеликий. Він складався з чотирьох тисяч російських солдат та двох з половиною тисяч українських козаків. Але на захист Полтави стали всі її мешканці від мала до велика. Жінки й діти підносили оборонцям боеприпаси та їжу, допомагали пораненим.

Яскраво проявився союз російського й українського народу в дні славної оборони Полтави і великої Полтавської битви.

Вісім раз штурмували шведи полтавське укріплення і вісім раз відкочувалися назад, несучи тяжкі втрати. На валах Полтавських шведи залишили кілька тисяч своїх солдат убитими, ще кілька тисяч втратила шведська армія під час дванадцяти вилазок хороброго полтавського гарнізона.

Найтяжчі й найславніші дні полтавської оборони наступили 21 і 22 червня, коли Карл довідався, що на допомогу полтавчанам іде вся російська армія і вирішив щобудь оволодіти Полтавою. Останні штурми принесли шведам нові втрати.

Нарешті настав час «бatalни главної».

27 червня 1709 року відбулася найславніша із битв XVIII століття — Полтавський бій. Найславніша не тільки тому, що перемогла військова майстерність росіян і великого полководця — Петра. Завдяки цій перемозі Росія ставала тепер міцною ногою на відвойованому Балтійському узбережжі.

«Ныне уже совершенно камень в основании С. Петербурга положен», — писав Петро після Полтавського бою.

Як відомо, Північна війна тривала до 1721 року. Проте, по суті саме Полтавський бій визначив переможця, підвів підсумки війни: Після Полтави Швеції, як першорядної держави, більше не існувало. «...Карл XII, — говорить Енгельс, — зробив спробу проникнути в середину Росії; цим він згубив Швецію і показав усім невразливість Росії»¹³⁰).

Значення полтавської перемоги полягало, насамперед, у зміцненні міжнародного становища Російської держави, в тому, що могутня, незалежна Росія ставала в один ряд з найбільшими державами світу.

Дуже вдало казав про це В. Г. Белінський: «Полтавська битва була не просто боєм, визначним величезністю військових

сил, впертістю тих, що билися, і кількістю пролитої крові. Ні, це була битва за існування цілої держави»¹³¹).

Яскравою сторінкою увійшов Полтавський бій в історію українського народу. Як завжди в часи тяжких випробувань, на допомогу народові українському прийшов старший його брат — російський народ. Плечем в плече билися на Полтавському полі проти шведських загарбників росіянин і українець. На чолі своїх козаків переслідував розгромленого ворога славний Семен Палій — «неприятелю зламаному, — свідчить літопис, — не давал ободритись»¹³²).

Страшна загроза, що нависла над Україною — бути загарбаною Швецією і знову попасти в національне і релігійне ярмо — була ліквідована спільними зусиллями братніх народів.

В складі держави Петра Першого Україна виходила на широкий шлях дальшого розвитку своїх продуктивних сил.

Розвиток цей, якому так багато сприяли реформи Петра, привів у дальшому до зростання економіки і культури, і посилення зв'язків між усіма частинами Росії.

Цей розвиток далі призвів до сформування капіталізму, а одночасно і його могильника пролетаріату. Російські, українські, білоруські, грузинські робітники, робітники всіх національностей, керовані партією Леніна-Сталіна, об'єднали свої зусилля в боротьбі проти поміщиків і капіталістів, проти експлуататорського ладу. Тридцять років тому ця боротьба закінчилася перемогою Великої Жовтневої Соціалістичної Революції.

В СРСР, країні визволеної праці, немає місця соціальному і національному гнобленню. У братньому союзі народів, під керівництвом старшого свого брата, російського народу, створив свою вільну Радянську державу народ Український. Історичні його мрії та вікові прагнення до з'єднання нашли своє здійснення лише в нашу героїчну Сталінську епоху.

ПОКАЖЧИК ДЖЕРЕЛ

- ¹⁾ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, книга 3, том XV, стовб. 1292; Феодози, Житие и славные дела государя императора Петра 1. Венеция, 1772, стор. 308; Вольтер, История Карла XII, том I, стор. 104; W. Konopczyński, Dzieje Polski nowożytnej, t. II, s. 157.
- ²⁾ W. Konopczyński, Dzieje Polski nowożytnej, t. II, s. 158.
- ³⁾ История дипломатии, том I, стор. 277.
- ⁴⁾ Полное собрание Законов Российской Империи, том IV, № 1991.
- ⁵⁾ Архив Маркса и Энгельса, том V, М. 1938, стор. 347.
- ⁶⁾ Ленін, Твори, том II, стор. 467
- ⁷⁾ С. Величко, Летопись, том IV, Приложения, стор. 530.
- ⁸⁾ Летопись Самовидца, стор. 223, 243.
- ⁹⁾ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, К. 1888, стор. 265
- ¹⁰⁾ Памятники Киевской комиссии, том I, отд. 3, № 66.
- ¹¹⁾ Ведомости времени Петра Великого, выпуск I, стор. 24.
(Далі: Ведомости...)
- ¹²⁾ Ведомости..., выпуск I, стор. 40. Див. також: Akta grodzkie i ziemskie, т. XXII, стор 388—394.
- ¹³⁾ Ведомости..., вып. I, стор. 178.
- ¹⁴⁾ J. Chodyniecki, Historia miasta Lwowa, Lwów, 1865, s. 235.
- ¹⁵⁾ D. Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, Lwów, 1844, s. 452.
- ¹⁶⁾ Ведомости..., вып. I, стор. 196
- ¹⁷⁾ Філіал Центрального Державного історичного архіву УРСР у Львові, фонд Львівського магістрату, фасц. 673.
- ¹⁸⁾ Архив Юго-западной России, часть I, т. 12, стор. 604.
- ¹⁹⁾ Ведомости..., вып. I, стор. 198. Див. також: J. Chodyniecki, Historia miasta Lwowa, s. 255.
- ²⁰⁾ Ведомости..., вып. I, стор. 297.
- ²¹⁾ Д. Бутурлин. Военная история походов россиян в XVIII ст., т. I, ч. I, стор. 245—246.
- ²²⁾ Н. Костомаров, Мазепа, стор. 199.
- ²³⁾ С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. 3, том XV, стовб. 1574—1575.
- ²⁴⁾ Журнал или подневная записка блаженные и вечнодостойные памяти государя императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштадтского мира, ч. I. (далі: Журнал...) СПб, 1770, стор. 137.

- ²⁵⁾ Ведомости..., вып. I, стор. 333.
- ²⁶⁾ Ф. Прокопович. История императора Петра Великого, СПб. 1778, стор. 147—148.
- ²⁷⁾ Ведомости..., вып. I, стор. 374.
- ²⁸⁾ Письма и бумаги императора Петра Великого, (Далі П и Б) том V, стор. 671-672.
- ²⁹⁾ И. И. Голиков. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. Издание 2, (далі: Голиков. Деяния...) том XIV, стор. 249—250.
- ³⁰⁾ П и Б., том V, № 1490.
- ³¹⁾ Полное собрание законов Российской империи, том IV, № 2224.
- ³²⁾ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной России, том II, приложение, стор. XXVI.
- ³³⁾ П и Б, том V, № 1681.
- ³⁴⁾ П и Б, том V, № 1682.
- ³⁵⁾ П и Б, том V, № 1681.
- ³⁶⁾ Записки Желябужского с 1682 г. по 2 июля 1709 г., СПб, 1840, стор. 237—238.
- ³⁷⁾ Сборник Императорского Русского исторического общества, (далі: Сборник ИРИО), том 39, стор. 401.
- ³⁸⁾ Голиков, Деяния... том XIV, стор. 318.
- ³⁹⁾ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, К. 1888, стор. 42.
- ⁴⁰⁾ П и Б, том V, № 1582.
- ⁴¹⁾ Сборник ИРИО, том XI, стор. 63.
- ⁴²⁾ Сборник военно-исторических материалов, СПб, 1892, вып. I, стор. 70
- ⁴³⁾ П и Б, том V, № 1830.
- ⁴⁴⁾ И. Сталин, Беседа с немецким писателем Эмилем Людвигом, М. 1938, стор. 3.
- ⁴⁵⁾ Материалы военно-ученого архива Главного Штаба, СПб, 1871, том I, стор. 629—630.
- ⁴⁶⁾ Журнал... ч. I, стор. 144.
- ⁴⁷⁾ Шафиров. Рассуждение о причинах Шведской войны, стор. 120—122.
- ⁴⁸⁾ Полное собрание законов Российской империи, том IV, № 2224.
- ⁴⁹⁾ Сборник ИРИО, том XXV, стор. 15.
- ⁵⁰⁾ П и Б, том V, № 1554.
- ⁵¹⁾ П и Б, том V, № 1554.
- ⁵²⁾ П и Б, том V, № 1554.
- ⁵³⁾ П и Б, том V, № 1638.
- ⁵⁴⁾ П и Б, том V, стор. 114—115.
- ⁵⁵⁾ П и Б, том V, стор. 669.
- ⁵⁶⁾ П и Б, том V, стор. 645.
- ⁵⁷⁾ П и Б, том V, № 1621.
- ⁵⁸⁾ П и Б, том V, № 1545.
- ⁵⁹⁾ П и Б, том V, № 1714.
- ⁶⁰⁾ П и Б, том V, стор. 358.
- ⁶¹⁾ П и Б, том V, стор. 361.
- ⁶²⁾ Сборник ИРИО, том 50, стор. 63.
- ⁶³⁾ Сборник ИРИО, том 39, стор. 424.

- 64) Сборник ИРИО, том 39, стор. 358.
- 65) П и Б, том V, № 1497.
- 66) Архив князя Ф. А. Куракина, кн. I, СПб, 1890, стор. 175.
- 67) Ведомости..., вып. I, стор. 376—377.
- 68) Ф. Прокопович. История императора Петра Великого, СПб, 1773, стор. 148.
- 69) П и Б, том V, стор. 444—445.
- 70) Філіал Центрального Державного історичного архіву у Львові, фонд Львівського магістрату, фасц. 674.
- 71) Філіал Центрального Державного історичного архіву УРСР у Львові, фонд Львівського гродського суду, спр. 487, стор. 483—488.
- 72) П и Б, том V, стор. 408.
- 73) П и Б, том V, стор. 360.
- 74) П и Б, том V, стор. 360.
- 75) Ведомости..., вып. I, стор. 381; див. також: J. Feldman, Polska w dobie wielkiej wojny północnej, Kraków, 1925, s. 211.
- 76) П и Б, том V, стор. 473.
- 77) П и Б, том V, стор. 485.
- 78) Полное собрание Законов Российской Империи том IV, № 2145.
- 79) Сборник ИРИО, том 39, стор. 388.
- 80) Голиков. Деяния... (перше видання) том XI, стор. 286—288.
- 81) Theiner, Monuments historiques, extraits des archives du Vatican et de Naples, Rome, 1859 р. 419—420, Н. Н. Бантыш-Каменский. Обзор внешних сношений России, часть III, Москва, 1897, стор. 192.
- 82) П и Б, том V, № 1645.
- 83) Сборник ИРИО, том 39, стор. 388.
- 84) Сборник ИРИО, том 39, стор. 384.
- 85) Вольтер. История Карла XII, т. I, стор. 151.
- 86) Сборник ИРИО, т. 39, стор. 222.
- 87) П и Б, т. V, стор. 366.
- 88) П и Б, т. V, стор. 366.
- 89) П и Б, т. V, стор. 371.
- 90) П и Б, т. V, стор. 691.
- 91) История дипломатии, том I, стор. 277.
- 92) С. Величко, Летопись, том II, стор. 574—575.
- 93) Архив Юго-западной России (далі: АЮЗР) ч. I, том XI, стор. 17—18.
- 94) Цитую за «Адельфотес»'ом, який зберігається у Львівському Республіканському історичному музеї.
- 95) АЮЗР, ч. I, том XI, стор. 3—4.
- 96) Юбилейное издание в память 300-летия основания Львовского Ставропигийского братства. Львов, 1886, том I, табл. VII.
- 97) С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. III, том XV, стовб. 1130.
- 98) АЮЗР, ч. I, т. X, стор. 719—921.
- 99) АЮЗР, ч. I, т. X, стор. 797—801.
- 100) АЮЗР, ч. I, т. X, стор. 398.
- 101) АЮЗР, ч. I, т. X, стор. 470—480.
- 102) АЮЗР, ч. I, т. XII, стор. 603—604.
- 103) Д. Зубрицкий. Летопись Львовского Ставропигиального братства, стор. 146.

- ¹⁰⁴⁾ Філіал Центрального Державного Історичного архіву УРСР у Львові, фонд Ставропільського інституту, № 650.
- ¹⁰⁵⁾ Сборник военно-исторических материалов, СПб, 1872, вып. I, стор. 20.
- ¹⁰⁶⁾ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной России, т. II, Приложение, стор. XXIX.
- ¹⁰⁷⁾ А. Стилле, Карл XII, как стратег и тактик, стор. 25.
- ¹⁰⁸⁾ Труды Императорского Русского военно-исторического общества (Далі: Труды ИРВИО) т. I, стор. 150.
- ¹⁰⁹⁾ А. Стилле, Карл XII, как стратег и тактик, стор. 25.
- ¹¹⁰⁾ С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. III, т. XV, стовп. 1473—1474.
- ¹¹¹⁾ Труды ИРВИО, т. I, стор. 150.
- ¹¹²⁾ Цитую за збірником «Полтавська битва», Київ, 1939, стор. 55.
- ¹¹³⁾ Голиков. Деяния... т. XI, стор. 406.
- ¹¹⁴⁾ «Красный Архив», кн. IV, 1939 р., стор. 159.
- ¹¹⁵⁾ Труды ИРВИО, т. I, стор. 35.
- ¹¹⁶⁾ Голиков. Деяния... т. XIV, стор. 577.
- ¹¹⁷⁾ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, Киев, 1888, стор. 48.
- ¹¹⁸⁾ Д. Бантиш-Каменский. Источники Малороссийской истории, ч. II, стор. 215.
- ¹¹⁹⁾ Труды ИРВИО, т. III, стор. 103.
- ¹²⁰⁾ А. Стилле, Карл XII, как стратег и тактик, стор. 65.
- ¹²¹⁾ Д. Масловский. Записки по истории военного искусства в России, СПб 1891, приложение, стор. 31—32.
- ¹²²⁾ Цитую за Костомаровим, Мазепа, стор. 651—662.
- ¹²³⁾ Труды ИРВИО, т. I, стор. 103.
- ¹²⁴⁾ Журнал... ч. I, стор. 180.
- ¹²⁵⁾ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, стор. 45.
- ¹²⁶⁾ Труды ИРВИО, т. III, стор. 103.
- ¹²⁷⁾ Сборник ИРИО, т. 50, стор. 152.
- ¹²⁸⁾ П. Пекарский. Наука и литература в России при Петре Великом, т. II, стор. 182.
- ¹²⁹⁾ Ведомости... вып. II, стор. 21; див. також Сборник ИРИО, т. X, стор. 185—186.
- ¹³⁰⁾ Ф. Энгельс. Внешняя политика русского царизма. К. Маркс и Ф. Энгельс, соч. т. XVI, ч. II, стор. 9.
- ¹³¹⁾ В. Г. Белинский. Собрание сочинений, т. III, СПб, 1913, стор. 341.
- ¹³²⁾ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, стор. 49.

З М І С Т

I. Вступ	5
II. Західна Україна в перші роки Північної війни (1700—1706рр.)	10
III. Петро Перший у Жовкві. Розробка стратегічного плану	30
IV. Петро Перший і Львівська вальна рада	52
V. Петро Перший і Львівське братство	69
VI. Післямова	82
Показчик джерел	92

